

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

Факультет (ННІ) гуманітарно-педагогічний

УДК 364-43;364.624-053.6

ПОГОДЖЕНО

Декан факультету (Директор ННІ)

Гуманітарно-педагогічний

(назва факультету (ННІ))

(підпис)

Савицька І.М.

(ПІБ)

“ ___ ” _____ 2024 р.

ДОПУСКАЄТЬСЯ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач кафедри

Соціальної роботи та реабілітації

(назва кафедри)

(підпис)

Сопівник І.В.

(ПІБ)

“ ___ ” _____ 2024 р.

МАГІСТЕРСЬКА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему «Технології роботи соціального працівника з профілактики
девіантної поведінки у підлітків»

Спеціальність 231 «Соціальна робота»

(код і назва)

Освітня програма Соціально-психологічна реабілітація

(назва)

Орієнтація освітньої програми освітньо-професійна

(освітньо-професійна або освітньо-наукова)

Гарант освітньої програми

Доктор педагогічних наук, професор

(науковий ступінь та вчене звання)

(підпис)

Сопівник І.В.

(ПІБ)

Керівник магістерської кваліфікаційної роботи

Доктор педагогічних наук, професор

(науковий ступінь та вчене звання)

(підпис)

Сопівник І.В.

(ПІБ)

Доктор педагогічних наук, доцент

(науковий ступінь та вчене звання)

(підпис)

Кошук О.Б.

(ПІБ)

Виконала

(підпис)

Миколенко О.А.

(ПІБ студента)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

Факультет (ННІ) гуманітарно-педагогічний

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри соціальної роботи та реабілітації

Доктор педагогічних наук, професор
(науковий ступінь, вчене звання)

(підпис) **Сопівник І.В.**
(ПІБ)

“ ____ ” _____ **2024** року

З А В Д А Н Н Я

ДО ВИКОНАННЯ МАГІСТЕРСЬКОЇ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТУ

Миколенко Оксані Анатоліївні

(прізвище, ім'я, по батькові)

Спеціальність 231 «Соціальна робота»
(код і назва)

Освітня програма Соціально-психологічна реабілітація
(назва)

Орієнтація освітньої програми освітньо-професійна
(освітньо-професійна або освітньо-наукова)

Тема магістерської кваліфікаційної роботи «Технології роботи соціального працівника з профілактики девіантної поведінки у підлітків»

затверджена наказом ректора НУБіП України від “ ____ ” _____ 20__ р. № ____ « _ »

Термін подання завершеної роботи на кафедру _____ 20__ р.
(рік, місяць, число)

Вихідні дані до магістерської кваліфікаційної роботи наукові розробки вітчизняних та зарубіжних учених, матеріали періодичних видань, словники, навчальна та довідкова література з теми дослідження.

Перелік питань, що підлягають дослідженню:

1. проаналізувати сутність поняття і види девіантної поведінки підлітків;
2. розкрити основні чинники, що сприяють проявам девіантної поведінки у підлітковому віці;
3. діагностувати прояви девіантної поведінки у підлітків;
4. розробити та апробувати програму профілактики девіантної поведінки у підлітків із застосуванням валідних технологій соціальної роботи

Дата видачі завдання “ ____ ” _____ 20__ р.

Керівник магістерської кваліфікаційної роботи _____
(підпис)

Сопівник І.В.
(прізвище та ініціали)

Керівник магістерської кваліфікаційної роботи _____
(підпис)

Кошук О.Б.
(прізвище та ініціали)

Завдання прийняла до виконання _____
(підпис)

Миколенко О.А.
(прізвище та ініціали студента)

Реферат

Магістерська кваліфікаційна робота на тему «Технології роботи соціального працівника з профілактики девіантної поведінки у підлітків» містить 81 сторінку друкованого тексту, 4 таблиці, 10 рисунків, 8 додатків. Перелік посилань нараховує 70 найменувань.

Мета магістерської кваліфікаційної роботи - розробити та апробувати програму профілактики девіантної поведінки у підлітків із застосуванням валідних технологій соціальної роботи.

Завдання дослідження:

- проаналізувати сутність поняття і види девіантної поведінки підлітків;
- розкрити основні чинники, що сприяють проявам девіантної поведінки у підлітковому віці;
- діагностувати прояви девіантної поведінки у підлітків;
- розробити та апробувати програму профілактики девіантної поведінки у підлітків із застосуванням валідних технологій соціальної роботи.

Перший розділ роботи «Теоретичні основи профілактики девіантної поведінки у підлітків» присвячений аналізу теоретичних засад девіантної поведінки у підлітків. Девіантна поведінка визначається як відхилення від загальноприйнятих соціальних норм, що може мати різноманітні форми: агресивна, адиктивна, аморальна, віктимна або делінквентна поведінка. У цьому розділі розглядаються соціальні, психологічні та біологічні чинники, що впливають на розвиток девіацій у підлітковому віці. Важливу роль відіграє соціальне середовище, зокрема сім'я та школа, які можуть як сприяти, так і запобігати розвитку таких відхилень.

У другому розділі під назвою «Практичні аспекти профілактики девіантної поведінки у підлітків» розглянуто практичні методи соціальної роботи, спрямовані на профілактику девіантної поведінки. Це, зокрема, технології роботи з підлітками, які включають індивідуальну та групову

терапію, просвітницькі заходи, тренінги з розвитку соціальних навичок, а також програму профілактики. Аналізуються сучасні методика, що використовуються для попередження девіантних проявів, та їхня ефективність у різних соціальних умовах.

Третій розділ «Результати впровадження програми профілактики девіантної поведінки у підлітків» присвячений аналізу результатів впровадження профілактичних програм, спрямованих на зменшення рівня девіантної поведінки серед підлітків. Проведене дослідження показало, що системна соціально-педагогічна робота з підлітками має позитивний ефект на їхню поведінку, зокрема зменшення проявів агресії та підвищення рівня соціальної адаптації. Аналіз отриманих даних дозволяє обґрунтувати подальші рекомендації для соціальних працівників, педагогів та психологів щодо удосконалення методів профілактики девіантної поведінки.

Ключові слова. Соціальна робота, профілактика, девіантна поведінка, підлітки, соціалізація, корекційні програми, агресивна поведінка, адиктивна поведінка, віктимна поведінка, делінквентна поведінка, психологічна підтримка, соціальна адаптація, підліткова криза, соціальна реабілітація, психолого-педагогічні заходи.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ.....	7
1.1. Сутність і види девіантної поведінки у підлітків.....	7
1.2. Чинники і фактори формування девіантної поведінки у підлітків.....	18
1.3. Теоретичні підходи до профілактики девіантної поведінки.....	24
Висновки до першого розділу.....	36
РОЗДІЛ 2: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ.....	38
2.1. Технології соціальної роботи з профілактики девіантної поведінки у підлітків.....	38
2.2. Розробка програми профілактики девіантної поведінки у підлітків.....	47
Висновки до другого розділу.....	65
РОЗДІЛ 3 РЕЗУЛЬТАТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ.....	68
3.1. Інтерпретація результатів програми профілактики девіантної поведінки у підлітків.....	68
3.2. Методичні рекомендації для соціальних працівників з профілактики девіантної поведінки у підлітків.....	77
Висновки до третього розділу.....	81
ВИСНОВКИ.....	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ.....	87
ДОДАТКИ.....	95

ВСТУП

Актуальність. Проблема девіантної поведінки підлітків на сьогодні є одним із ключових викликів для сучасного суспільства. Соціальні, економічні та культурні зміни, що відбуваються в Україні, впливають на структуру сім'ї, систему освіти та інші інститути соціалізації, створюючи нові ризики для формування девіантної поведінки у молоді. Девіантна поведінка підлітків часто є наслідком складних соціальних процесів, таких як соціальна нерівність, сімейні конфлікти, відсутність належної соціальної підтримки, вплив негативного середовища тощо. У такому контексті постає нагальна необхідність розробки і впровадження інноваційних технологій соціальної роботи, які б дозволили ефективно попереджати розвиток девіантної поведінки, сприяючи гармонійному розвитку особистості підлітка та його інтеграції у суспільство.

Важливість профілактичної роботи соціальних працівників полягає у своєчасному виявленні ризиків девіантної поведінки та застосуванні адекватних методів впливу, що базуються на глибокому розумінні причин і механізмів цього явища. Потреба у розробці нових технологій профілактики девіантної поведінки є актуальною як для соціальних працівників, так і для педагогів, психологів та інших фахівців, які працюють з підлітками

Мета дослідження: розробити та апробувати програму профілактики девіантної поведінки у підлітків із застосуванням валідних технологій соціальної роботи

Об'єкт дослідження: профілактика девіантної поведінки у підлітків

Предмет дослідження: програма профілактики девіантної поведінки у підлітків

Завдання дослідження

- проаналізувати сутність поняття і види девіантної поведінки підлітків;

- розкрити основні чинники, що сприяють проявам девіантної поведінки у підлітковому віці;
- діагностувати прояви девіантної поведінки у підлітків;
- розробити та апробувати програму профілактики девіантної поведінки у підлітків із застосуванням валідних технологій соціальної роботи.

Методи дослідження:

Теоретичні методи: аналіз, синтез, порівняння та узагальнення наукової літератури з питань профілактики девіантної поведінки у підлітків.

Емпіричні методи: спостереження, анкетування, інтерв'ювання, тестування підлітків та соціальних працівників.

Методи аналізу даних: статистичний аналіз, якісна та кількісна обробка емпіричних даних для оцінки ефективності розробленої програми.

Теоретична цінність дослідження полягає у комплексному підході до вивчення девіантної поведінки підлітків та обґрунтуванні ефективних технологій соціальної роботи, спрямованих на її профілактику. Отримані результати доповнюють наукову базу соціальної роботи з підлітками, особливо в аспекті профілактичної діяльності.

Практична значущість дослідження полягає у розробці і впровадженні програми профілактики девіантної поведінки, яка може бути застосована в роботі соціальних працівників, педагогів, психологів та інших фахівців. Методичні рекомендації, розроблені на основі отриманих результатів, сприятимуть підвищенню ефективності профілактичної роботи у сфері соціального захисту дітей і підлітків.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

1.1. Сутність і види девіантної поведінки у підлітків

Сутність і види девіантної поведінки у підлітків є однією з найактуальніших тем сучасної соціології, психології та педагогіки. Девіантна поведінка, яка відхиляється від загальноприйнятих соціальних норм і очікувань, є предметом інтенсивних досліджень, оскільки вона має значний вплив на особистісний розвиток підлітків, їх соціальну адаптацію та загальну стабільність суспільства.

Підлітковий вік є критичним періодом у житті людини, коли формуються основні цінності, норми поведінки та соціальні ролі. У цей час підлітки стикаються з низкою викликів, таких як пошук особистої ідентичності, встановлення стосунків з однолітками та дорослими, а також адаптація до швидкозмінних соціальних умов. Девіантна поведінка може бути проявом нездатності підлітка впоратися з цими викликами, що призводить до різноманітних форм відхилень, таких як агресія, вживання наркотиків, кримінальна діяльність та інші антисоціальні прояви.

У науковій літературі девіантна поведінка розглядається через призму різних теоретичних підходів. Девіантологія, як наука про відхилення в соціальній поведінці індивіда, має багату історію. Протягом всієї історії розвитку людства проблеми девіантної поведінки викликали непересічний інтерес у різних наукових дисциплінах. Вивчення відхилень у поведінці здійснювалося в таких галузях, як юриспруденція, кримінологія, медицина, фізіологія, антропологія, соціологія, психологія, соціальна робота та педагогіка.

Юриспруденція та кримінологія зосереджувалися на правових аспектах девіантної поведінки, розглядаючи її як порушення норм права та суспільного

порядку. Медицина та фізіологія вивчали біологічні та фізіологічні чинники, що можуть впливати на девіантну поведінку, тоді як антропологія аналізувала культурні та етнічні аспекти девіантності. Соціологія та психологія, в свою чергу, досліджували соціальні та психологічні механізми, що лежать в основі девіантної поведінки, а також її вплив на індивіда та суспільство в цілому.

Соціальна робота та педагогіка зосереджувалися на розробці та впровадженні стратегій профілактики та корекції девіантної поведінки, спрямованих на покращення соціальної адаптації та особистісного розвитку індивідів. Таким чином, девіантологія як міждисциплінарна наука інтегрує знання та методи з різних галузей, що дозволяє отримати комплексне розуміння причин, механізмів та наслідків девіантної поведінки.

Розуміння норми є фундаментальним аспектом вивчення будь-яких девіацій. Норми виконують функцію механізму, який підтримує суспільну систему в стані життєздатної рівноваги в умовах неминучих змін. Соціальні норми є одним із видів існуючих норм, поряд з технічними, біологічними, естетичними, медичними та іншими. Соціальна норма представляє собою сукупність вимог і очікувань, які пред'являє соціальна спільність (група, організація, клас, суспільство) до своїх членів з метою регулювання їх діяльності та відносин [3].

Соціальні норми можуть мати різноманітні форми і зміст. Вони можуть бути формалізовані, тобто записані у вигляді законів, правил та інструкцій. Однак найчастіше вони існують у формах суспільної свідомості, таких як народні традиції, соціальні установки та громадська думка. Різні види норм тісно взаємопов'язані, що створює складну і багат шарову систему регулювання поведінки індивідів у суспільстві.

Психологічні традиції вивчення девіантної поведінки формувалися в основному в рамках соціологічних шкіл. У дослідженнях соціологів кінця XIX – початку XX століття, таких як Ж. Кетле, Е. Дюркгейм, Д. Дьюї, М. Вебер, Л. Леві-Брюль та ін., було встановлено зв'язок між девіантною поведінкою та

соціальними умовами існування людей. Статистичний аналіз різних аномальних проявів, таких як злочинність, самогубства та проституція, проведений Ж. Кетле та Е. Дюркгеймом, показав, що кількість аномалій неминуче зростала в періоди воїн, економічних криз та соціальних потрясінь. Ці дані спростовували теорію «вродженого» злочинця та свідчили про соціальне коріння цього явища.

Терещенко Л. визначає що «девіантна поведінка – один з видів поведінки з відхиленням, який пов'язаний з порушенням відповідних до віку соціальних норм і правил поведінки, характерних для мікросоціальних відносин (сім'я, школа) і малих статево-вікових соціальних груп» [46].

Сутність девіантної поведінки полягає в тому, що індивід не дотримується вимог соціальних норм, обираючи варіант поведінки, який відрізняється від загальноприйнятих стандартів у певних ситуаціях. Це призводить до порушення рівноваги взаємодії між особистістю та суспільством, групою та суспільством, а також між особистістю та групою. Основними причинами відхилень у поведінці є конфлікти інтересів, розбіжності в цінностях, невідповідність потреб, деформація засобів їх задоволення, помилки у вихованні, життєві невдачі та прорахунки.

О. Змановська виділяє наступні специфічні ознаки девіантної поведінки:

- повторювані та тривалі порушення норм, прийнятих суспільством;
- різноманітні прояви соціальної дезадаптації, які викликають негативну оцінку з боку інших людей;
- поведінка не ототожнюється з психічними захворюваннями чи патопсихологічними станами, хоча може набувати патологічних форм за певних умов (наприклад, алкоголізм, наркоманія тощо);
- результатом поведінки є заподіяння реальної шкоди самій особистості чи оточуючим [45].

Отже, девіантна поведінка характеризується систематичними відхиленнями від загальноприйнятих соціальних норм, що призводить до соціальної дезадаптації та негативної реакції з боку суспільства. Хоча девіантна поведінка не є прямим проявом психічних захворювань, вона може набувати патологічних форм, що заподіюють шкоду як самому індивіду, так і його оточенню.

Інші дослідники визначають девіантну поведінку як «дії людини (девіанта), які порушують офіційно встановлені в суспільстві чи неофіційні в певній соціальній групі моральні та правові норми, що призводять до її покарання, ізоляції, виправлення або лікування».

Проаналізувавши поняття «девіантна поведінка підлітків», сформульовані науковцями В. В. Афанасьєвою, М. О. Волошенко, Л. М. Вольною, В. М. Лютим, Л. В. Мардахаєвим девіантну поведінку можна охарактеризувати як систему вчинків, дій або окремі вчинки, дії підлітка чи групи дітей підліткового віку, які відхиляються від соціальних норм (правових, моральних тощо), прийнятих у конкретному суспільстві, завдають фізичної, психічної, моральної, матеріальної шкоди конкретній особі, оточуючим людям, суспільству в цілому, призводять до дезадаптації, десоціалізації особистості, ускладнюють її самореалізацію в різних аспектах життєдіяльності.

Одним із перших науковців, які безпосередньо ввели і широко застосовували поняття «девіація» та «девіантна поведінка», є відомий американський соціолог Р. Мертон. Мертон вважає, що під поняттям «девіантна» повинна розглядатися поведінка такої особистості, яка при досягненні визначених культурою соціальних цілей є обмеженою у застосуванні інституціоналізованих засобів [19].

Сушик Н. у своїх працях детально вивчає девіантну поведінку, зокрема підліткову, та надає їй класифікацію. Розглянемо її детальніше у таблиці 1.1.

Класифікації девіантної поведінки підлітків за різними критеріями (автор Н. Сушик) [45]

№ з/п	Критерій	Види девіантної поведінки підлітків
1.	За соціальною спрямованістю	<ul style="list-style-type: none"> – асоціальні (відхилення поведінки від соціальних норм, що не вступають з ними у протиріччя); – антисоціальні (відхилення поведінки, що суперечать соціальним нормам).
2.	За значенням наслідків	<ul style="list-style-type: none"> – позитивні (відхилення поведінки від норм, що випереджають розвиток суспільства, тобто інноваційні моделі поведінки); – негативні (відхилення поведінки від норм, що завдають шкоди конкретній особі, людям, які її оточують, суспільству в цілому).
3.	За типом норм, що порушуються	<ul style="list-style-type: none"> – агресивна поведінка; – адиктивна поведінка; – аморальна поведінка; – віктимна поведінка [6, с. 39]; – делінквентна поведінка; – конфліктна поведінка; – суїцидальна поведінка тощо.
4.	За кількістю осіб	<ul style="list-style-type: none"> – індивідуальні; – групові – масові
5.	За тривалістю	<ul style="list-style-type: none"> – ситуативні;

		<ul style="list-style-type: none"> – тимчасові – постійні
6.	За рівнем усвідомлення	<ul style="list-style-type: none"> – усвідомлені (підлітки розуміють, що їх поведінка відхиляється від конкретних норм); – неусвідомлені (підлітки переконані, що їх поведінка відповідає конкретним нормам).
7.	За рівнем організації	<ul style="list-style-type: none"> – сплановані (організовані); – стихійні (неорганізовані).
8.	За рівнем структурованості	<ul style="list-style-type: none"> – структуровані — це групова форма поведінки, в межах якої чітко розподілені ролі всіх її учасників (наприклад, булінг серед підлітків [5, с. 50]); – неструктуровані, для яких характерна відсутність статусної структури, ієрархічних взаємовідносин, регламентації вчинків.

Девіантна поведінка представляє собою відхилення від соціальних норм і очікувань, які прийняті в певному суспільстві. Вона може проявлятися в різних формах і мати різні причини. Розглянемо основні види девіантної поведінки, їх характеристики та причини виникнення.

Делінквентна поведінка включає сукупність протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам. Цей вид поведінки часто асоціюється з кримінальними діями, які порушують закони та правила, встановлені державою [19]. Делінквентна поведінка може включати такі дії, як крадіжки, грабежі, вандалізм та інші форми антисоціальної поведінки. Причини делінквентної

поведінки можуть бути різноманітними, включаючи соціально-економічні фактори, сімейні проблеми, вплив злочинних субкультур та особистісні особливості індивіда.

Адиктивна поведінка зумовлена залежністю від різних хибних пристрастей, таких як наркоманія, алкоголізм, ігроманія та інші форми залежностей. Цей вид девіантної поведінки характеризується компульсивним та неконтрольованим споживанням певних речовин або залученням до певних діяльностей, що призводить до негативних наслідків для фізичного та психічного здоров'я індивіда, а також для його соціального функціонування. Адиктивна поведінка може бути результатом генетичних, психологічних та соціальних факторів, які сприяють розвитку залежності.

Патохарактерологічна поведінка зумовлена патологічними змінами характеру, які сформувалися в процесі виховання. Дані зміни можуть включати такі риси, як агресивність, імпульсивність, егоцентризм та інші форми поведінкових відхилень, які суперечать соціальним нормам та очікуванням. Патохарактерологічна поведінка може бути результатом несприятливих умов виховання, травматичних досвідів у дитинстві або генетичних факторів, які впливають на формування характеру індивіда [26].

Психопатологічна поведінка ґрунтується на психопатологічних симптомах та синдромах, які є проявами психічних порушень та захворювань. Цей вид девіантної поведінки може включати такі стани, як шизофренія, біполярний розлад, депресія та інші психічні розлади, які супроводжуються порушеннями мислення, емоцій та поведінки. Психопатологічна поведінка може бути результатом генетичних, біологічних та психосоціальних факторів, які впливають на психічне здоров'я індивіда.

Девіантна поведінка, що ґрунтується на суперцінностях, виявляється в обдарованості, таланті та геніальності в якійсь сфері діяльності, які виходять за рамки звичайного, нормального сприйняття. Цей вид поведінки може включати видатні досягнення в науці, мистецтві, спорті та інших областях, які

суперечать звичайним очікуванням та нормам. Така поведінка може бути результатом високого інтелектуального потенціалу, креативності та мотивації індивіда, а також сприятливих умов для розвитку таланту.

Кожен вид девіантної поведінки має свої специфічні характеристики та причини, які потребують детального аналізу та дослідження для розробки ефективних стратегій профілактики та корекції

Форми прояву девіантної поведінки особистості є складним та багатогранним феноменом, що охоплює різноманітні аспекти людської поведінки, які відхиляються від соціально прийнятих норм та цінностей. Ці прояви варіюються від легких форм порушення етикету до серйозних кримінальних дій. Перелік форм прояву девіантної поведінки зображений на рис 1.1.

Рис. 1.1. Форми прояву девіантної поведінки особистості

Девіантна поведінка формується під впливом багатьох факторів: індивідуальних, соціальних, психологічних та біологічних. Глибоке розуміння цих форм потребує детального розгляду кожного аспекту, що лежить в основі відхилень від норми [4].

Агресивна поведінка характеризується схильністю до ворожих, насильницьких дій, спрямованих на завдання шкоди іншій людині або об'єкту. Вона може проявлятися як фізичне насильство, вербальна агресія, маніпулятивні дії або психічний тиск. Основою агресивної поведінки часто є внутрішній конфлікт, низький рівень самоконтролю, емоційна нестабільність, а також вплив зовнішніх чинників, таких як проблеми у сім'ї, школі або суспільстві. Агресія може мати різні форми: реактивну, коли особистість відповідає на зовнішній подразник, і проактивну, яка є спланованою і має на меті досягнення певних цілей за рахунок нанесення шкоди. Така поведінка не тільки руйнує міжособистісні стосунки, а й може стати причиною правових проблем та соціальної ізоляції.

Адиктивна (залежна) поведінка включає в себе форми поведінки, спрямовані на уникнення реальності через штучне змінення свідомості, часто шляхом зловживання психоактивними речовинами, азартними іграми або іншими типами поведінкових залежностей (шопоголізм, залежність від інтернету тощо). Вона базується на психологічній потребі в зміні внутрішнього стану, яка з часом стає неконтрольованою і потребує все більшої стимуляції. Важливим аспектом адиктивної поведінки є прогресивне зниження здатності до соціальної адаптації, деградація особистості, загострення проблем зі здоров'ям та розвиток коморбідних психічних розладів. Такий тип девіації часто вимагає комплексного лікування та реабілітації [4].

Аморальна поведінка пов'язана з порушенням етичних та моральних норм, прийнятих у суспільстві. Вона включає дії, які суперечать загальноприйнятим принципам моралі: обман, крадіжки, обмани, маніпуляції, сексуальні девіації тощо. Така поведінка може бути наслідком відсутності внутрішніх моральних регуляторів, дефіциту емоційної емпатії, нарцисичних рис особистості або свідомого ігнорування суспільних норм. Аморальність може також проявлятися як поведінка, що йде всупереч загальноприйнятим

стандартам в культурному, релігійному або соціальному контексті, і часто стає причиною соціальної осудливості та виключення.

Віктимна поведінка пов'язана зі схильністю особистості ставати жертвою агресії, насильства чи маніпуляції з боку інших осіб. Вона характеризується пасивністю, піддатливістю, низькою самооцінкою і страхом протистояти агресору. Причини такої поведінки можуть бути глибоко укорінені у дитячих травмах, недостатньому розвитку навичок асертивності, постійному впливі насильницьких ситуацій або психологічних порушеннях. Важливо, що віктимна поведінка часто супроводжується відчуттям безпорадності, депресією та іншими психічними розладами, що тільки погіршує ситуацію і підвищує ризик повторної віктимізації.

Делінквентна поведінка є серйозною формою девіації, що включає протиправні дії, які порушують закон. Вона включає крадіжки, вандалізм, бійки, шахрайство та інші кримінальні дії, що часто виконуються у підлітковому віці як спосіб самоствердження, протидії соціальним нормам або з метою матеріальної вигоди [5]. Делінквентна поведінка може бути спричинена проблемами у сім'ї, впливом девіантного оточення, особистісними характеристиками, такими як імпульсивність та низький рівень розвитку моральних принципів. Наявність цієї поведінки у підлітковому віці часто є предиктором подальшої кримінальної кар'єри.

Конфліктна поведінка відзначається частими суперечками, небажанням йти на компроміс, деструктивною взаємодією з іншими людьми. Вона може бути проявом внутрішніх конфліктів, невміння контролювати емоції або свідомого протесту проти існуючих соціальних норм. Конфліктна поведінка часто призводить до ізоляції, проблем у колективі, сімейних конфліктів і може перетворюватися на більш серйозні девіації, такі як агресивна або делінквентна поведінка [5].

Суїцидальна поведінка включає будь-які дії, що спрямовані на самоушкодження або самогубство. Вона може мати різний ступінь

вираженості: від суїцидальних думок і планів до реальних спроб самогубства. Основою суїцидальної поведінки є глибока психологічна криза, депресія, відчуття безнадійності, а також вплив стресових життєвих ситуацій, таких як втрата близьких, фінансові труднощі або знущання. Суїцидальна поведінка є небезпечною не тільки для самої особистості, але і для оточуючих, оскільки може провокувати ланцюгову реакцію або завдавати психологічних травм родині та друзям.

Таким чином, форми девіантної поведінки є різноманітними та охоплюють широкий спектр відхилень, які можуть проявлятися на різних рівнях соціальної взаємодії. Кожен тип поведінки потребує детального аналізу для розуміння його причин, механізмів формування та впливу на особистість і суспільство загалом. Розгляд цих форм девіації має не лише академічне, а й практичне значення, оскільки допомагає розробити ефективні стратегії профілактики, корекції та реабілітації осіб, схильних до девіантної поведінки.

Узагальнюючи вищевикладене, можна стверджувати, що девіантна поведінка у підлітків є складним та багатограним феноменом, який вимагає комплексного підходу до вивчення та розуміння. Вона охоплює різноманітні форми відхилень від соціальних норм, такі як агресивна, адиктивна, аморальна, віктимна, делінквентна, конфліктна та суїцидальна поведінка. Кожна з цих форм має свої специфічні характеристики та причини, які можуть бути обумовлені індивідуальними, соціальними, психологічними та біологічними факторами. Розуміння цих форм девіантної поведінки дозволяє розробити ефективні стратегії профілактики, корекції та реабілітації, спрямовані на покращення соціальної адаптації та особистісного розвитку підлітків.

Девіантна поведінка у підлітків є предметом інтенсивних досліджень у соціології, психології та педагогіці, оскільки вона має значний вплив на особистісний розвиток, соціальну адаптацію та загальну стабільність суспільства. Комплексний підхід до вивчення та розуміння девіантної

поведінки дозволяє розробити ефективні стратегії профілактики та корекції, спрямовані на покращення якості життя підлітків та їх інтеграції у суспільство

1.2. Чинники і фактори формування девіантної поведінки у підлітків

Під час підліткового віку, особистості стикаються з низкою викликів, таких як пошук особистої ідентичності, встановлення стосунків з однолітками та дорослими, а також адаптація до швидкозмінних соціальних умов. Девіантна поведінка може бути проявом нездатності підлітка впоратися з цими викликами, що призводить до різноманітних форм відхилень, таких як агресія, вживання наркотиків, кримінальна діяльність та інші антисоціальні прояви.

Розуміння чинників і факторів, які впливають на формування девіантної поведінки у підлітків, є ключовим для розробки ефективних стратегій профілактики та корекції. Ці чинники можуть бути індивідуальними, соціальними, психологічними та біологічними, і кожен з них відіграє важливу роль у формуванні поведінкових відхилень. Взаємодія цих чинників створює складну та багат шарову систему, яка вимагає комплексного підходу до вивчення та аналізу.

Серед причин виникнення девіантної поведінки у підлітків найчастішими є соціально-економічні, медико-біологічні та психолого-педагогічні чинники. Девіації можуть бути наслідком незавершеності процесу формування особистості, негативного впливу сім'ї, залежності від найближчого оточення, а також негативного впливу засобів масової інформації, інтернету та обмеженої духовної культури суспільства [13]. На формування девіантної поведінки підлітків впливають і недоліки в організації освітнього процесу, негативний вплив педагогів, порушення сімейної структури та недоліки в батьківському вихованні. Також до чинників девіантної поведінки належать вікові особливості психіки підлітків. Окрему

групу факторів впливу на формування девіантної поведінки підлітків становлять сімейні чинники, пов'язані із батьківським вихованням та особистим впливом батька й матері на дитину.

Соціально-економічні чинники включають в себе економічну нестабільність, низький рівень життя, безробіття та соціальну нерівність. Ці фактори можуть створювати стресові умови, які сприяють розвитку девіантної поведінки. Підлітки, які ростуть у бідних сім'ях або в районах з високим рівнем злочинності, часто стикаються з обмеженими можливостями для освіти та розвитку, що може призвести до відхилень у поведінці. Соціальна ізоляція та відсутність підтримки з боку суспільства також можуть сприяти розвитку девіантної поведінки.

Медико-біологічні чинники включають генетичні та фізіологічні особливості, які можуть впливати на поведінку підлітків. Генетичні схильності до психічних розладів, таких як шизофренія або біполярний розлад, можуть сприяти розвитку девіантної поведінки. Фізіологічні особливості, такі як гормональні зміни в період пубертату, також можуть впливати на емоційну стабільність та поведінку підлітків. Недоліки в фізичному здоров'ї, такі як хронічні захворювання або травми, можуть створювати додатковий стрес, який сприяє розвитку девіантної поведінки [13].

Психолого-педагогічні чинники включають в себе вплив освітнього середовища та педагогічних методів на формування поведінки підлітків. Недоліки в організації освітнього процесу, такі як низька якість навчання, відсутність підтримки з боку вчителів та неефективні методи виховання, можуть сприяти розвитку девіантної поведінки. Негативний вплив педагогів, такий як фізичне або психологічне насильство, також може призвести до відхилень у поведінці. Порушення сімейної структури, такі як розлучення батьків або відсутність одного з батьків, можуть створювати емоційну нестабільність та стрес, які сприяють розвитку девіантної поведінки. Недоліки

в батьківському вихованні, такі як відсутність підтримки та контролю, також можуть впливати на формування поведінки підлітків.

Вікові особливості психіки підлітків також є важливим чинником, який впливає на формування девіантної поведінки. Підлітковий вік є періодом інтенсивного фізичного та психічного розвитку, коли формуються основні цінності та норми поведінки. Підлітки часто стикаються з внутрішніми конфліктами та емоційною нестабільністю, які можуть призвести до відхилень у поведінці. Пошук особистої ідентичності та встановлення стосунків з однолітками та дорослими також можуть створювати стресові умови, які сприяють розвитку девіантної поведінки.

Окрему групу факторів впливу на формування девіантної поведінки підлітків становлять сімейні чинники, пов'язані із батьківським вихованням та особистим впливом батька й матері на дитину. Сім'я є основним джерелом соціалізації та формування цінностей та норм поведінки. Негативний вплив сім'ї, такий як фізичне або психологічне насильство, може призвести до розвитку девіантної поведінки. Відсутність підтримки та контролю з боку батьків також може сприяти відхиленням у поведінці. Особистий вплив батька й матері на дитину, такий як надання прикладу поведінки та передача цінностей, також є важливим чинником, який впливає на формування поведінки підлітків.

У працях О. Суєтіної, І. Парфанович та М. Фіцули встановлено, що найтипівішими помилками сімейного виховання підлітків у дисфункціональних сім'ях, які призводять до формування у них схильності до девіантної поведінки, є:

Дефіцит позитивного спілкування батьків з підлітками. Відсутність або недостатня кількість позитивного спілкування між батьками та підлітками може призвести до відчуження та нерозуміння між ними. Це створює бар'єри у взаємодії та зменшує можливість для батьків впливати на формування позитивних цінностей та норм поведінки у підлітків. Позитивне спілкування є

важливим для розвитку емоційної близькості та взаємної довіри, які сприяють формуванню здорової особистості.

Відсутність у дорослих стійких власних моральних устоїв. Батьки, які не мають чітких та стійких моральних устоїв, не можуть служити прикладом для своїх дітей. Відсутність моральних орієнтирів у батьків може призвести до того, що підлітки не отримують необхідних настанов та прикладів для формування власних моральних цінностей. Дана проблема може сприяти розвитку девіантної поведінки, оскільки підлітки не мають чітких критеріїв для оцінки своїх дій та поведінки.

Організація життя в сім'ї не сприяє формуванню у дитини моральних звичок. Сімейне середовище, яке не сприяє формуванню моральних звичок, може призвести до того, що підлітки не розвивають необхідні навички для соціальної адаптації та відповідальної поведінки. Відсутність структури та правил у сім'ї може призвести до того, що підлітки не навчаються відповідальності та самодисципліні, що є важливими для формування позитивної поведінки.

Відсутність розуміння внутрішнього світу підлітка може призвести до того, що батьки не зможуть надати необхідну підтримку та сприяти розвитку позитивних якостей у своїх дітей. Незнання та нерозуміння внутрішніх переживань та потреб підлітків може призвести до відчуження та конфліктів, які сприяють розвитку девіантної поведінки.

Недоброзичливе, грубе ставлення дорослих до підлітка. Негативне ставлення дорослих до підлітків може призвести до розвитку негативних емоцій та поведінки у підлітків. Грубе та недоброзичливе ставлення може спричинити відчуження, страх та недовіру, які сприяють розвитку девіантної поведінки. Позитивне та підтримуюче ставлення дорослих до підлітків є важливим для формування позитивної самооцінки та соціальної адаптації

Дослідник В.П. Лютий до основних чинників сімейного виховання, що впливають на формування девіантної поведінки дітей, відносить виховання в

аморальній і конфліктній атмосфері, недостатній і некоректний педагогічний вплив, емоційну відчуженість дитини та жорстоке ставлення до неї [8]. Він виділяє чотири типи сімей, виховання в яких сприяє формуванню девіантної поведінки підлітків:

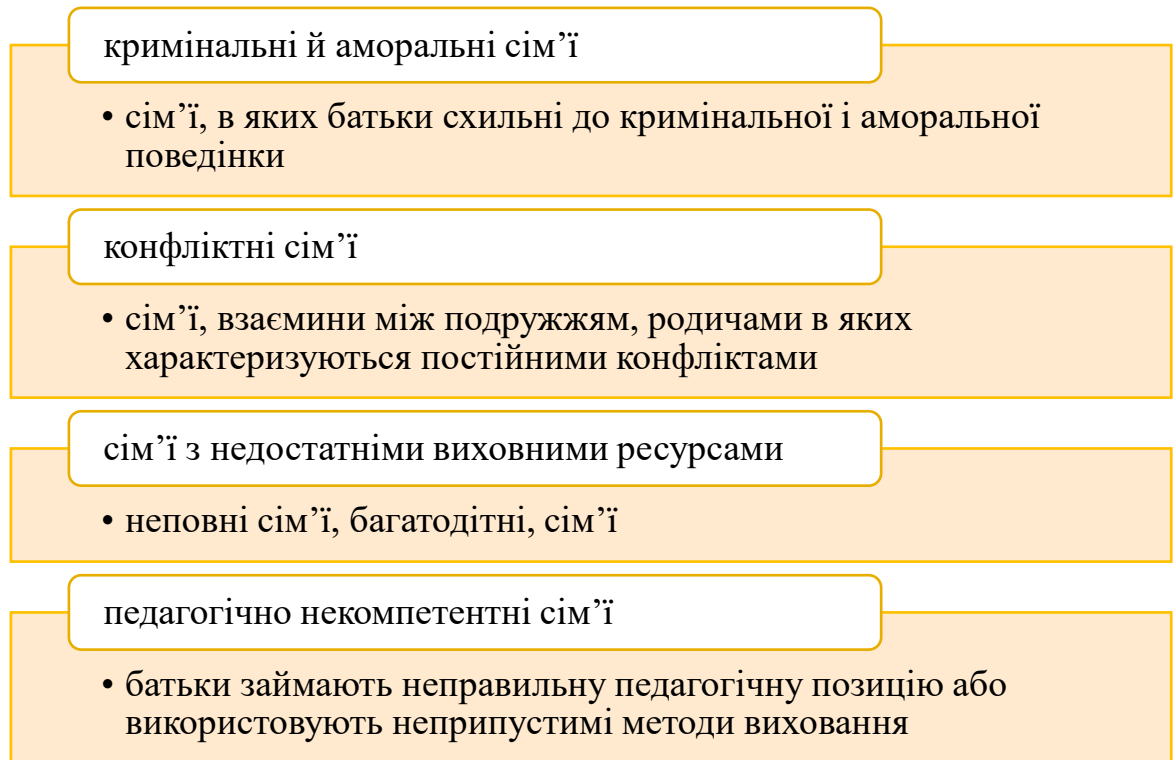

Рис. 1.2. Типи сімей, виховання в яких сприяє формуванню девіантної поведінки підлітків за В.П. Лютим

Кримінальні й аморальні сім'ї характеризуються тим, що батьки демонструють кримінальну або аморальну поведінку, яка служить негативним прикладом для дітей. Такі сім'ї часто мають низький рівень моральних цінностей та норм, що сприяє формуванню девіантної поведінки у підлітків. Діти, які ростуть у таких сім'ях, можуть переймати негативні моделі поведінки та вважати їх нормальними, що призводить до відхилень у їх власній поведінці.

Конфліктні сім'ї характеризуються постійними конфліктами між подружжям та родичами. Така атмосфера створює стресові умови для дітей, які можуть призвести до емоційної нестабільності та відчуження. Постійні

конфлікти можуть спричинити у підлітків відчуття безпеки та нестабільності, що сприяє розвитку девіантної поведінки. Діти, які ростуть у таких сім'ях, можуть шукати способи втечі від конфліктів, що може призвести до різних форм девіантної поведінки.

Сім'ї з недостатніми виховними ресурсами включають неповні сім'ї, багатодітні сім'ї та інші сім'ї, які не мають достатніх ресурсів для забезпечення адекватного виховання дітей. Відсутність одного з батьків або велика кількість дітей можуть обмежувати можливості для надання необхідної підтримки та контролю [6]. Діти в таких сім'ях можуть не отримувати достатньої уваги та підтримки, що може призвести до відчуження та розвитку девіантної поведінки.

Педагогічно некомпетентні сім'ї характеризуються тим, що батьки займають неправильну педагогічну позицію або використовують неприпустимі методи виховання. Неправильні педагогічні методи можуть включати надмірну суворість, відсутність підтримки та недостатній контроль. Такі методи виховання можуть призвести до емоційної відчуженості та розвитку негативних моделей поведінки у дітей. Діти, які ростуть у таких сім'ях, можуть не розвивати необхідні навички для соціальної адаптації та відповідальної поведінки [8].

Можна стверджувати, що девіантна поведінка у підлітків є складним та багатогранним феноменом, який вимагає комплексного підходу до вивчення та розуміння. Підлітковий вік є критичним періодом у житті людини, коли формуються основні цінності, норми поведінки та соціальні ролі. Девіантна поведінка може бути проявом нездатності підлітка впоратися з викликами, такими як пошук особистої ідентичності, встановлення стосунків з однолітками та дорослими, а також адаптація до швидкозмінних соціальних умов.

Розуміння чинників і факторів, які впливають на формування девіантної поведінки у підлітків, є ключовим для розробки ефективних стратегій

профілактики та корекції. Ці чинники можуть бути індивідуальними, соціальними, психологічними та біологічними, і кожен з них відіграє важливу роль у формуванні поведінкових відхилень. Взаємодія цих чинників створює складну та багат шарову систему, яка вимагає комплексного підходу до вивчення та аналізу.

1.3. Теоретичні підходи до профілактики девіантної поведінки

Профілактика девіантної поведінки є однією з ключових завдань сучасної соціології, психології та педагогіки. В умовах швидкозмінного суспільства, де підлітки стикаються з численними викликами та стресами, розробка ефективних стратегій профілактики девіантної поведінки набуває особливого значення. Теоретичні підходи до профілактики девіантної поведінки охоплюють широкий спектр методів та стратегій, спрямованих на мінімізацію ризиків та попередження відхилень у поведінці.

Розуміння теоретичних основ профілактики девіантної поведінки дозволяє розробити комплексні та цілісні підходи, які враховують різноманітні чинники та фактори, що впливають на формування поведінкових відхилень. Ці підходи включають соціологічні, психологічні, педагогічні та медичні аспекти, які спільно формують багатогранну систему профілактики.

Затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактики, який було впроваджено Наказом Міністерства соціальної політики України № 912 від 10 вересня 2015 року, відіграє критичну роль у роботі з профілактики девіантної поведінки серед підлітків. Цей стандарт визначає основні підходи та методологічні основи надання соціальних послуг, зокрема щодо профілактики негативних проявів у поведінці молоді. Відповідно до положень стандарту, надання соціальних послуг повинно базуватися на принципах своєчасного виявлення ризиків, інтеграції зусиль різних фахівців та індивідуалізації підходів до роботи з кожним підлітком.

Центральне місце у стандарті займає профілактика, яка поділяється на три основні рівні: первинна, вторинна та третинна. Первинна профілактика має на меті запобігання появі девіантних проявів через ранню діагностику та проведення освітніх і соціальних заходів, спрямованих на формування здорового способу життя, позитивних соціальних зв'язків та емоційної стабільності. Така профілактика включає широку просвітницьку діяльність, роботу з батьками та педагогами, а також запровадження навчальних програм, що спрямовані на розвиток навичок самоконтролю і подолання конфліктних ситуацій.

Вторинна профілактика застосовується у випадках, коли підлітки вже мають ознаки ризику розвитку девіантної поведінки. На цьому етапі акцент робиться на корекційних програмах, метою яких є зменшення впливу негативних факторів та зниження рівня агресії. Корекційні заходи можуть включати індивідуальне консультування, групові заняття з психологами та роботу з сім'ями. Вторинна профілактика передбачає моніторинг психологічного стану підлітків та оцінку ефективності профілактичних заходів для подальшого коригування стратегії втручання.

Третинна профілактика спрямована на ресоціалізацію підлітків, які вже проявили девіантну поведінку. Метою цього етапу є запобігання рецидивам, а також допомога у відновленні соціальних і поведінкових норм.

Особливе значення має індивідуальна робота з підлітками, що включає соціально-психологічні тренінги, реабілітаційні програми та інтеграцію підлітків у соціальні проекти. Цей етап профілактики передбачає тривалу роботу з батьками, спрямовану на покращення взаємодії у сім'ї та підтримку позитивного впливу на дитину.

Важливим елементом реалізації стандарту є міждисциплінарна співпраця. Соціальна робота з підлітками з девіантною поведінкою вимагає координації зусиль фахівців з різних сфер: соціальних працівників, психологів, педагогів, медиків та юристів. Це дозволяє забезпечити

комплексний підхід до розв'язання проблем підлітків і врахувати різноманітні аспекти їхнього розвитку та соціальної адаптації. Координація дій між фахівцями допомагає розробити та впровадити індивідуалізовані стратегії втручання, що дозволяють ефективніше попереджати або коригувати девіантну поведінку.

У контексті соціальної роботи з підлітками цей стандарт слугує нормативним підґрунтям для розробки ефективних профілактичних програм. Він підкреслює необхідність систематичної оцінки результативності заходів і подальшого їхнього вдосконалення на основі аналізу зворотного зв'язку та змін у поведінці підлітків.

Розглянемо основні теоретичні підходи до профілактики девіантної поведінки, їх характеристики та механізми впливу. Це дозволить зрозуміти, як різні теорії та моделі можуть бути застосовані для розробки ефективних стратегій профілактики та корекції девіантної поведінки у підлітків.

Н. Сушик розрізняє такі види соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків [45]:

1. Загальна профілактика – спрямована на попередження негативного впливу факторів, причин та умов виникнення та формування девіантної поведінки підлітків. Загальна профілактика проводиться серед означеної вікової групи населення і включає широкий спектр заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для соціалізації та розвитку підлітків. Ці заходи можуть включати освітні програми, соціальні кампанії, розвиток інфраструктури для молоді, а також заходи, спрямовані на підвищення рівня освіти та культурного розвитку. Загальна профілактика має на меті створення загального позитивного середовища, яке сприяє формуванню здорової особистості та мінімізує ризики виникнення девіантної поведінки.
2. Спеціальна профілактика – орієнтована на підліткові групи, які знаходяться в особливих, насамперед складних життєвих,

несприятливих для соціалізації умовах, які підвищують ризик формування девіантної поведінки. Спеціальна профілактика включає заходи, спрямовані на підтримку та реабілітацію підлітків, які перебувають у складних життєвих ситуаціях, таких як діти з неблагополучних сімей, діти з особливими потребами, підлітки з кримінальним минулим та інші групи ризику. Ці заходи можуть включати психологічну підтримку, соціальну реабілітацію, спеціалізовані освітні програми та інші форми допомоги, спрямовані на подолання негативних умов та створення сприятливих умов для соціалізації та розвитку підлітків [21].

3. Індивідуальна профілактика – спрямована на окремого підлітка з метою попередження та подолання специфічних для нього проблем соціалізації. Індивідуальна профілактика включає індивідуальні програми підтримки та реабілітації, спрямовані на виявлення та усунення конкретних проблем, які перешкоджають соціалізації та розвитку підлітка. Ці програми можуть включати психотерапевтичну допомогу, індивідуальні освітні плани, соціальну підтримку та інші форми індивідуальної допомоги. Індивідуальна профілактика має на меті створення умов для повноцінного розвитку підлітка, подолання його специфічних проблем та інтеграції у суспільство.

Отже, соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків включає комплекс заходів, спрямованих на попередження та подолання негативного впливу факторів, причин та умов, які сприяють формуванню девіантної поведінки. Загальна профілактика охоплює широкий спектр заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для соціалізації та розвитку підлітків. Спеціальна профілактика зосереджена на підтримці та реабілітації підлітків, які знаходяться в складних життєвих ситуаціях. Індивідуальна профілактика спрямована на окремого підлітка та включає програми

підтримки та реабілітації, спрямовані на виявлення та усунення конкретних проблем, які перешкоджають соціалізації та розвитку підлітка.

Зміст профілактики девіантної поведінки підлітків охоплює комплекс заходів, спрямованих на попередження та подолання відхилень у поведінці, підвищення рівня соціальної адаптації та розвитку відповідальної поведінки серед молоді. Л. Терещенко зосереджує увагу на напрямках профілактичної роботи серед підлітків з девіантною поведінкою [46].

Перш за все, правова освіта відіграє важливу роль у запобіганні девіантної поведінки. Вона передбачає поширення правової інформації та ознайомлення підлітків із законодавчими можливостями подолання проблемних ситуацій. Це реалізується через лекції, кіно-відеолекторії, спеціалізовані освітні програми, розміщення матеріалів у засобах масової інформації, використання методики «рівний-рівному» та соціальну рекламу. Дані заходи спрямовані на підвищення правової свідомості молоді та формування у них навичок правомірної поведінки.

Наступний напрям — це надання консультативної допомоги підліткам у вирішенні різних проблем. Даний аспект включає індивідуальні консультації з юристами, психологами, лікарями та педагогами, які допомагають підліткам розібратися у складних життєвих ситуаціях та знаходити оптимальні рішення. Консультування здійснюється як у традиційному форматі, так і через засоби масової інформації, телефонне консультування, що забезпечує широкий доступ до необхідної допомоги.

Кризова соціально-психологічна допомога передбачає оперативне втручання у ситуації, коли підліток перебуває у стані гострої емоційної або психологічної кризи. В рамках цього напрямку функціонують кризові стаціонари, служби «Телефон довіри» та інші форми допомоги, які сприяють стабілізації психоемоційного стану підлітків, знижуючи ризики виникнення суїцидальних або агресивних реакцій.

Соціально-педагогічна допомога спрямована на підтримку сімей з обмеженими педагогічними ресурсами або сімей, що мають проблемних дітей. Основна увага приділяється сімейному консультуванню, психотерапії, соціальному захисту та представництву інтересів сімей. Такі заходи допомагають батькам покращити свої педагогічні навички та створюють сприятливе середовище для розвитку дитини.

Соціальний захист і реабілітація дітей з девіантних сімей включає надання консультування, кризового втручання, обмеження або позбавлення батьківських прав у разі необхідності, а також фостеринг. Ці заходи мають на меті забезпечити безпеку і стабільність для дитини, мінімізуючи вплив дисфункціонального сімейного середовища.

Сприяння зайнятості підлітків, особливо тих, що належать до соціально-вразливих груп та груп ризику, є ще одним важливим напрямом профілактики. Залучення молоді до працевлаштування через центри зайнятості, громадські роботи та інші програми допомагає підліткам здобувати корисні навички, підвищувати самооцінку та уникати потрапляння в девіантні групи.

Створення умов для змістовного проведення дозвілля сприяє залученню підлітків до соціально корисних видів діяльності. Творчі гуртки, спортивні секції, дозвільні заклади, конкурси та вуличні ігрові майданчики сприяють розвитку інтересів та захоплень молоді, формуванню позитивних соціальних зв'язків і попередженню деструктивної поведінки.

Соціально-психологічні тренінги забезпечують можливість для підлітків краще пізнати себе, підвищити впевненість у власних силах, розвинути комунікативні здібності та вміння ефективно вирішувати складні ситуації. Вони формують у молоді навички відповідальної поведінки, що є важливим чинником у попередженні девіацій.

Навчання на рівних, яке передбачає підготовку волонтерів з числа підлітків та молоді, є інноваційним методом профілактики. Волонтери поширюють профілактичну інформацію серед своїх однолітків у форматі

неформального спілкування, що підвищує ефективність профілактичних заходів та долає упередження молоді щодо традиційних форм подачі інформації.

Психолого-педагогічна допомога особистостям, схильним до девіантної поведінки, є комплексом заходів, що поєднують соціально-психологічний і педагогічний вплив, спрямований на ідентифікацію та усунення факторів, які провокують девіантну поведінку. Такі заходи включають формування позитивного соціально-психологічного середовища, пропаганду здорового способу життя, а також створення умов для самореалізації особистості у соціумі. Основна мета цих заходів — попередження появи відхилень у поведінці, забезпечення психологічної безпеки та сприяння соціальній інтеграції індивіда.

Розрізняють два основні типи профілактики девіантної поведінки: первинну та вторинну [22]. Первинна профілактика передбачає реалізацію заходів, спрямованих на запобігання виникненню девіантної поведінки на ранніх етапах, коли такі відхилення ще не виявляються. Основна увага при цьому приділяється формуванню здорових ціннісних орієнтацій, розвитку соціально прийнятних моделей поведінки та створенню позитивного соціального середовища.

Вторинна профілактика, у свою чергу, орієнтована на корекцію вже наявних проявів девіантної поведінки. Цей вид профілактики передбачає спеціалізовану роботу психологів, педагогів та соціальних працівників, які реалізують заходи щодо мінімізації негативних наслідків девіантної поведінки та корекції поведінкових відхилень. Вторинна профілактика має на меті не лише зниження проявів девіантності, але й сприяє соціальній адаптації та розвитку особистості, залучаючи її до конструктивної діяльності в межах соціуму.

Вторинна профілактика девіантної поведінки особистості є цілеспрямованою діяльністю, яка спрямована на зміну існуючих девіантних

установок, мотивів та поведінкових стереотипів, що призводять до порушення соціальних норм. Основною метою таких заходів є трансформація негативних поведінкових патернів та формування нових, позитивних моделей поведінки, що сприяють успішній соціалізації та адаптації особистості.

Руйнування девіантних настанов та заміна їх на позитивні є ключовим етапом вторинної профілактики. Це передбачає систематичну роботу з особистісними уявленнями, мотивами і стереотипами, що провокують девіантну поведінку. Через психолого-педагогічні методи та соціально-корекційну роботу фахівці допомагають особистості переосмислити свої дії, змінити ставлення до соціальних норм і сформувати більш конструктивні установки.

Розвиток соціальної активності є ще одним важливим завданням вторинної профілактики. Це включає стимулювання інтересу до власної особистості та оточуючих, підтримку в здобутті позитивного статусу в соціально корисних групах і спільнотах. Залучення індивіда до діяльності у позитивно спрямованих угрупованнях сприяє підвищенню самооцінки та формуванню соціально прийнятних моделей поведінки.

Навчання навичкам саморегуляції, співпраці та адекватного прояву активності є критично важливими для попередження подальших відхилень у поведінці. Освоєння навичок ефективного контролю над власними емоціями та поведінкою допомагає особистості краще адаптуватися в соціальному середовищі, приймати обґрунтовані рішення та уникати конфліктних ситуацій.

Розвиток інтересу до творчості та здібностей до самовираження дозволяє особистості знайти альтернативні способи реалізації своїх потреб і подолання труднощів. Творча діяльність сприяє позитивній соціалізації, розвитку критичного мислення та відходу від деструктивних моделей поведінки.

Оптимізація позитивного досвіду та закріплення зразків конструктивної поведінки є завершальним етапом у процесі вторинної профілактики. Це включає створення умов для отримання позитивного соціального досвіду, який сприяє закріпленню нових моделей поведінки і формує основу для подальшої особистісної і соціальної стабільності.

Отже, вторинна профілактика девіантної поведінки охоплює комплекс заходів, спрямованих на переорієнтацію особистості з негативних на позитивні моделі поведінки, розвиток соціально корисних навичок та закріплення позитивного досвіду, що є необхідним для успішної соціалізації та адаптації у суспільстві.

Профілактично-корекційна робота психолога з особистостями, схильними до девіантної поведінки, є багатовекторною діяльністю, що включає реалізацію низки ключових функцій, спрямованих на відновлення та розвиток позитивних особистісних якостей, корекцію деструктивних моделей поведінки, а також формування соціально адаптивних навичок.

Виховна функція корекційної роботи полягає у відновленні позитивних особистісних якостей, які були притаманні індивіду до появи девіантної поведінки. Ця функція спрямована на зміцнення ціннісних орієнтацій та установок, що підтримують соціально прийнятні моделі поведінки. Психолог активно працює над стимулюванням у підопічного позитивних рис, таких як відповідальність, емпатія, самодисципліна, що дозволяє сформувати стійкий фундамент для подальшого особистісного розвитку.

Компенсаторна функція передбачає формування у особистості прагнення компенсувати існуючі соціальні недоліки через активізацію діяльності у сферах, де вона може досягти успіху. Це дозволяє індивіду знайти нові шляхи самореалізації та задоволення потреби в самоствердженні. Зокрема, психолог допомагає підопічному ідентифікувати свої сильні сторони і скеровує їх на конструктивну діяльність, що підвищує впевненість у собі та сприяє подоланню почуття соціальної неповноцінності.

Стимулююча функція реалізується через створення умов для активізації позитивної, суспільно корисної діяльності, залучаючи індивіда до соціально значущих справ. Психолог працює над розвитком зацікавленого емоційного ставлення до власної особистості та своєї діяльності, що мотивує до позитивних змін і сприяє інтеграції у соціально прийнятне середовище.

Коригувальна функція зосереджується на виправленні негативних особистісних якостей, деструктивної мотивації та ціннісних орієнтацій, які сприяють девіантній поведінці. Психологічна корекція включає роботу над зміною атитюдів, модифікацію поведінкових патернів, а також розвиток конструктивних моделей реагування на стресові ситуації. Ця функція є фундаментальною для зменшення проявів девіантної поведінки та сприяє гармонізації особистості.

Регулятивна функція спрямована на забезпечення керованої зміни ступеня участі особистості у груповій діяльності та формування навичок саморегуляції. Цей процес включає поступовий перехід від зовнішнього регулювання поведінки до внутрішнього самоконтролю, що є необхідною умовою для стійкої поведінкової зміни. Психологічний супровід допомагає індивіду розвивати здатність до критичного оцінювання власних дій, самокорекції та адаптації до соціальних вимог.

В українській психолого-педагогічній науці історично склалися міцні традиції профілактики та корекції девіантної поведінки, що реалізуються через створення спеціалізованого розвиваючо-виховуючого середовища. Профілактичні заходи в цьому контексті тісно пов'язані з процесом соціалізації особистості та передбачають врахування ряду важливих умов, що забезпечують їх ефективність.

Однією з ключових умов є комплексність, яка вимагає проведення спільних заходів на різних рівнях: соціально-психологічному, економічному, правовому, медико-санітарному та педагогічному. Це дозволяє цілісно

впливати на фактори, що сприяють виникненню девіантної поведінки, та забезпечувати системну підтримку особистості.

Послідовність є ще однією важливою умовою профілактики, що передбачає цілеспрямоване й узгоджене здійснення заходів, що поступово вибудовують позитивну поведінкову модель. Диференційований підхід дозволяє адаптувати профілактичні заходи до індивідуально-психологічних особливостей людини та її соціального оточення, що підвищує їх ефективність.

Своєчасність профілактичних заходів є критично важливою, оскільки надання допомоги на ранніх етапах виникнення схильності до девіантної поведінки значно знижує ризики її подальшого розвитку. Пріоритет превентивності підкреслює важливість запобігання соціальним проблемам ще до їх виникнення, а не лише реагування на їх прояви.

Прогностичність профілактики девіантної поведінки акцентує увагу на спрямованості у майбутнє, насичене позитивними цінностями та цілями. Вона передбачає допомогу особистості у плануванні власного життя без девіантних форм поведінки, забезпечуючи прогнозування можливих ризиків і шляхів їх мінімізації

Наукове співтовариство України засереджує свою увагу зокрема на первинних формах профілактики девіантної поведінки. Розглянемо їх детальніше.

Організація соціального середовища, спрямованого на профілактику девіантної поведінки, включає комплекс заходів, які сприяють формуванню здорових поведінкових настанов та залученню особистості до соціально прийнятних форм діяльності. Важливу роль відіграє соціальна реклама, що пропагує здоровий спосіб життя та популяризує позитивні поведінкові моделі серед молоді. Така реклама виступає інструментом впливу на суспільну свідомість, сприяючи укоріненню здорових звичок та створюючи мотиваційне середовище для вибору конструктивних альтернатив.

Суттєвим елементом профілактичної роботи є формування негативної громадської думки щодо девіантної поведінки, що здійснюється через активне використання засобів масової інформації. ЗМІ мають значний вплив на формування соціальних норм, сприяючи суспільному осуду деструктивних поведінкових проявів і тим самим зміцнюючи бар'єри проти девіантної поведінки.

Створення соціальних «зон підтримки» передбачає активізацію діяльності громадських організацій, молодіжних рухів та інших спільнот, які надають можливості для особистісного зростання та соціалізації. Ці спільноти забезпечують середовище підтримки, знижують ризик соціальної ізоляції та сприяють включенню особистості у конструктивні соціальні практики.

Інформування як інструмент профілактики передбачає вплив на когнітивну сферу особистості з метою підвищення її здатності до ухвалення раціональних рішень щодо власної поведінки. Такі заходи здійснюються через лекції, бесіди, групові дискусії, поширення освітніх відео- та телефільмів, які підвищують обізнаність та критичне мислення, необхідні для усвідомленого вибору життєвих стратегій.

Активне соціальне навчання включає розвиток соціально-корисних навичок та особистісних ресурсів через участь у тренінгах асертивності, резистентності до негативних соціальних впливів, а також у групах комунікаційних та особистісних тренінгів. Цей підхід спрямований на формування здатності до саморегуляції, підвищення стійкості до деструктивних впливів та ефективного вирішення соціальних проблем.

Організація діяльності, альтернативної девіантній поведінці, забезпечує можливість для позитивної самореалізації особистості через залучення до спорту, мистецтва, інтелектуальної та екстремальної діяльності, яка задовольняє потребу у нових враженнях без порушення соціальних норм. Ці форми діяльності сприяють підвищенню самооцінки та інтеграції особистості у суспільство.

Пропагування здорового способу життя є інтегральною складовою профілактики, включаючи формування екологічної культури, дотримання режиму праці та відпочинку, що сприяє запобіганню поведінковим надмірностям. Такий підхід спрямований на створення стійких здорових звичок, які сприяють особистісному зростанню та соціальній адаптації.

Мінімізація негативних наслідків девіантної поведінки є важливою стратегією вторинної профілактики, що застосовується у випадках уже сформованої схильності до девіацій. Вона включає роботу з наслідками девіантної поведінки, профілактику рецидивів та зменшення шкоди від деструктивних дій, спрямованих на забезпечення безпеки особистості та оточуючих.

Отже, профілактика девіантної поведінки підлітків є комплексним і багаторівневим процесом, що включає загальні, спеціальні та індивідуальні заходи, спрямовані на запобігання відхиленням у поведінці, їх корекцію та реабілітацію. Ефективність цих заходів залежить від врахування індивідуальних особливостей особистості, умов її соціалізації, а також своєчасного та диференційованого підходу до профілактичної роботи. Психолого-педагогічна допомога та активна робота соціальних інститутів відіграють ключову роль у формуванні позитивних поведінкових настанов, розвитку соціально прийнятних моделей поведінки та забезпеченні гармонійного розвитку особистості в сучасному суспільстві.

Висновок до першого розділу

У першому розділі роботи розкрито сутність і види девіантної поведінки у підлітків, проаналізовано ключові чинники, які сприяють її виникненню, та обґрунтовано основні теоретичні підходи до її профілактики. Девіантна поведінка підлітків є складним та багатогранним феноменом, що виникає під впливом різноманітних індивідуальних, соціальних, психологічних та

біологічних чинників. Це явище має суттєвий вплив на процеси соціалізації та особистісного розвитку молоді, зокрема на їхню соціальну адаптацію та інтеграцію у суспільство.

Проаналізовані теоретичні підходи демонструють, що девіантна поведінка є результатом порушення взаємодії між особистістю і соціальним середовищем, а також наслідком недосконалого впливу виховних інститутів. Соціальні норми, які виступають як регулятори поведінки, відіграють ключову роль у формуванні девіацій, а відхилення від цих норм свідчить про проблеми у процесі соціалізації підлітків.

Особлива увага приділяється аналізу соціально-економічних, медико-біологічних та психолого-педагогічних чинників, що сприяють формуванню девіантної поведінки. Такі чинники, як економічна нестабільність, соціальна нерівність, негативний вплив сімейного середовища та педагогічні недоліки, вимагають комплексного підходу до розробки профілактичних стратегій. Урахування цих факторів є ключовим для формування ефективних програм профілактики, які повинні базуватися на індивідуальних потребах підлітків, особливостях їхнього соціального оточення та специфіці проявів девіантної поведінки.

Таким чином, аналіз теоретичних основ профілактики девіантної поведінки підлітків свідчить про необхідність комплексного і системного підходу, що охоплює правову, освітню, соціальну та психологічну складові. Отримані результати дослідження створюють наукове підґрунтя для подальшої розробки та впровадження практичних технологій соціальної роботи, спрямованих на ефективну профілактику та корекцію девіантної поведінки у підлітків.

РОЗДІЛ 2: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

2.1. Технології соціальної роботи з профілактики девіантної поведінки у підлітків

Сучасне суспільство стикається з низкою соціальних викликів, одним з яких є проблема девіантної поведінки серед підлітків. Девіантна поведінка, яка включає в себе різноманітні форми відхилень від соціальних норм, таких як вживання наркотиків, агресивна поведінка, правопорушення та інші, становить серйозну загрозу для стабільності та благополуччя суспільства. В умовах глобалізації та швидких соціальних змін, підлітки стають особливо вразливими до різноманітних негативних впливів, що вимагає розробки та впровадження ефективних технологій соціальної роботи, спрямованих на профілактику девіантної поведінки.

Н. Ю. Максимова, О. В. Коваль, Л. М. Кузьмінська та В. М. Грищенко, зробили значний внесок у вивчення профілактики девіантної поведінки у підлітків. Їхні дослідження спрямовані на розробку ефективних стратегій інтервенції, які враховують всі аспекти поведінки та зовнішнього вигляду підлітків. Вони пропонують комплексний підхід до роботи з підлітками, який включає в себе індивідуальне консультування, групові методи роботи та залучення підлітків до соціальних проєктів та ініціатив. Методики вчених спрямовані на розвиток соціальних навичок, підвищення самооцінки та формування позитивних соціальних зв'язків у підлітків.

Соціальна робота як професія та наукова дисципліна має значний потенціал для впливу на соціальні процеси та поведінку індивідів [24]. Технології соціальної роботи, які включають в себе комплекс методів, інструментів та стратегій, спрямованих на підтримку та розвиток особистості, можуть стати ключовим фактором у профілактиці девіантної поведінки серед

підлітків. Важливою складовою цих технологій є індивідуальний підхід, який враховує особливості кожного підлітка, його соціальне оточення та психологічні характеристики.

Завдання соціального працівника в роботі з підлітками, які мають девіантну поведінку, є багатограними та вимагають глибокого розуміння психологічних, соціальних та культурних аспектів, що впливають на формування поведінки підлітків. Основна мета роботи соціального працівника полягає у сприянні соціальній адаптації підлітка, попередженні поглиблення девіантної поведінки та створенні умов для його гармонійного розвитку.

Дослідниця Христук О. спирається на таку думку про допомогу особисті з девіантною поведінкою: «допомога особистості з девіантною поведінкою передбачає насамперед її психологічну діагностику, що має на меті встановити і різновид девіантної поведінки особистості, і чинники, що її зумовили. Традиційно причини девіантної поведінки шукають, виявляючи особливості сімейного оточення, роботи школи чи трудового колективу, впливу неформального оточення. Не заперечуючи важливості аналізу цих чинників, у діагностиці слід насамперед зосередитися на, власне, психологічних проявах девіантної поведінки» [52].

Одним із ключових завдань соціального працівника є діагностика поведінкових проблем та визначення чинників, що сприяють розвитку девіантної поведінки. Для цього соціальний працівник проводить інтерв'ювання підлітка, збирає інформацію від його оточення (вчителів, батьків, однолітків), а також використовує психометричні методики та інші діагностичні інструменти. Важливою частиною цього процесу є вміння соціального працівника встановити довірливі відносини з підлітком, що дозволяє отримати більш точну та повну інформацію про його внутрішній стан та причини відхилень у поведінці.

Соціальний працівник виконує консультативну та профілактичну роботу, спрямовану на попередження поглиблення девіантної поведінки. Це

може включати індивідуальні консультації з підлітком, надання психологічної підтримки, проведення групових занять, спрямованих на розвиток соціальних навичок, підвищення самооцінки та формування позитивних життєвих цінностей. Соціальний працівник повинен мати намір допомогти підлітку зрозуміти наслідки його поведінки, розвинути здатність до самоконтролю та прийняття відповідальних рішень.

Одним із важливих завдань соціального працівника є робота з сім'єю підлітка. Девіантна поведінка часто має коріння у сімейних проблемах, таких як конфлікти між батьками, недостатня увага до дитини, жорстоке поводження або занедбання. В обов'язки соціального працівника також входить робота з батьками, надаючи їм консультації щодо методів виховання, допомагає вирішувати сімейні конфлікти та створювати сприятливе середовище для розвитку підлітка. Дозволяється залучати сім'ю до участі в корекційних програмах, спрямованих на подолання поведінкових відхилень.

Соціальний працівник часто дуже координує зусилля різних спеціалістів, які залучені до роботи з підлітком. Даний аспект включає в себе співпрацю з психологами, педагогами, медичними працівниками та правоохоронними органами. Соціальний працівник виступає посередником між підлітком та цими спеціалістами, забезпечуючи інтеграцію їхніх зусиль для досягнення максимальної ефективності втручання [28]. Він також займається організацією і проведенням міждисциплінарних консультацій, де обговорюються найкращі підходи до роботи з конкретним підлітком.

Важливою складовою роботи соціального працівника є організація та проведення реабілітаційних заходів. Сюди відносять участь підлітка в спеціалізованих програмах ресоціалізації, терапевтичних групах, тренінгах з розвитку комунікативних навичок, а також залучення до волонтерської діяльності, спорту чи творчих занять. Соціальний працівник повинен створити умови для позитивного самовираження підлітка, допомагати йому знайти нові соціально прийнятні форми діяльності та інтегруватися у суспільство.

Одним з головних завдань соціального працівника є виконання функції моніторингу та оцінки ефективності проведених заходів. Це передбачає регулярний аналіз змін у поведінці підлітка, оцінку результатів застосованих інтервенцій та за необхідності коригування плану роботи. Моніторинг дозволяє вчасно виявляти ризики та проблеми, що виникають у процесі роботи, та оперативно на них реагувати.

Одним з ключових методів діагностики девіантної поведінки у підлітків – є метод ранньої діагностики. Його важливість обумовлена тим, що своєчасне виявлення схильності до девіацій дозволяє запобігти розвитку серйозних соціальних проблем і сприяти гармонійному розвитку особистості. У процесі ранньої діагностики застосовуються різноманітні методи, які включають психометричні тести, спостереження, анкетування, інтерв'ю та аналіз соціального середовища. Кожен з цих методів має свої особливості, переваги та обмеження, які потребують глибокого аналізу і розуміння.

Найбільш поширений метод ранньої діагностики девіантної поведінки - психометричне тестування. Це метод, що базується на використанні стандартизованих тестів, які дозволяють оцінити психологічний стан підлітка, його емоційну стабільність, рівень агресивності, схильність до ризикованої поведінки та інші важливі характеристики. Психометричні тести, такі як ММРІ (Міннесотський багатофазний особистісний опитувальник) або тест Айзенка, використовуються для виявлення потенційних девіантних тенденцій. Ці тести дозволяють отримати кількісні показники, які можуть бути порівняні з нормативними даними, що дає змогу фахівцям визначити, чи перебуває підліток у групі ризику. Важливо відзначити, що ефективність психометричних тестів залежить від правильного вибору інструментів, які повинні бути адаптовані до вікових, культурних та соціальних особливостей обстежуваного контингенту.

Метод спостереження за поведінкою підлітка у природному середовищі дозволяє виявити ознаки девіантної поведінки на ранніх стадіях. Зі

спостереження соціальний працівник може помітити агресивні дії, соціальну ізоляцію, порушення дисципліни, часті конфлікти з однолітками або дорослими, а також інші прояви, які свідчать про можливі відхилення від соціальних норм. Важливим аспектом спостереження є систематичність та об'єктивність, що дозволяє уникнути суб'єктивних оцінок та отримати достовірні дані про поведінку підлітка. Спостереження може бути реалізоване як у шкільному середовищі, так і в інших соціальних контекстах, де підліток проводить значну частину свого часу.

Максимова Н. Ю. пропонує під час спостереження фіксувати такі особливості поведінки і зовнішнього вигляду досліджуваного з девіантною поведінкою:

- загальний зовнішній вигляд (загальний соматотип, фізичні особливості, наявність фізичних недоліків або диспропорцій, постава, міміка і жестикуляція, тримається скуто чи вільно, адекватно чи ні, охайність в одязі, зачісці, чистота тіла, ступінь загальної рухливості тощо);
- особливості мовлення (інтенсивність і тембр голосу, темп мовлення, чіткість вимови, словниковий запас, наявність жаргону, брутальних висловів, специфіка висловлювання думок
- ступінь послідовності, логічності, чіткості, швидкості словесної реакції);
- соціальна поведінка (особливості встановлення контактів, ступінь невимушеності, товариськість, наявність соціальних навичок, вихованість, специфіка поведінки за ступенем домінування, агресивності, підлеглості та довірливості тощо);
- настроїв (ейфорія, безтурботність, врівноваженість, серйозність, відсутність гумору, поганий настрої, тривога тощо);
- ставлення до обстеження (ступінь зацікавленості: від активного небажання або недовіри, байдужості до надмірної зацікавленості) [22].

Анкетування та інтерв'ювання є методами, що дозволяють отримати інформацію безпосередньо від підлітка або від осіб, які його оточують. Анкети, спрямовані на виявлення схильності до девіантної поведінки, можуть містити питання, що стосуються емоційного стану, відносин з однолітками та дорослими, ставлення до навчання, участі в соціально небезпечних групах тощо. Інтерв'ювання, зокрема клінічне інтерв'ю, дозволяє більш детально дослідити психологічні особливості підлітка, його мотивацію, цінності та установки. Важливим елементом цього методу є встановлення довірливих відносин між інтерв'юером та підлітком, що сприяє отриманню більш достовірної інформації. Анкетування та інтерв'ювання можуть бути доповнені бесідами з батьками, вчителями або соціальними працівниками, що дозволяє отримати більш повну картину поведінкових особливостей підлітка.

Аналіз соціального середовища є необхідним елементом ранньої діагностики девіантної поведінки, оскільки багато поведінкових відхилень виникають під впливом оточення. Вивчення сімейних умов, шкільного середовища, кола спілкування підлітка дозволяє виявити соціальні фактори, що сприяють розвитку девіантної поведінки. Соціальні умови, такі як конфлікти в сім'ї, соціальна ізоляція, негативний вплив однолітків або кримінальне середовище, можуть бути важливими детермінантами девіантної поведінки. Соціологи та психологи, які здійснюють аналіз соціального середовища, звертають увагу на соціально-економічний статус сім'ї, наявність або відсутність підтримки з боку батьків, рольові моделі, що впливають на підлітка, а також на інші чинники, що можуть мати значний вплив на формування поведінкових відхилень.

Крім вищезазначених методів, важливим аспектом ранньої діагностики є міждисциплінарний підхід, що передбачає співпрацю різних фахівців – психологів, соціальних працівників, педагогів, медиків. Такий підхід дозволяє врахувати всі можливі чинники, що впливають на поведінку підлітка, та забезпечити комплексну оцінку його стану. Координація зусиль різних

спеціалістів сприяє точнішій діагностиці та дозволяє розробити більш ефективні стратегії профілактики та корекції девіантної поведінки.

Ранні методи діагностики девіантної поведінки у підлітків спрямовані не лише на виявлення вже існуючих відхилень, але й на прогнозування можливих ризиків, що дозволяє вчасно втрутитися і запобігти негативним наслідкам. Важливим завданням дослідників та практиків є вдосконалення існуючих методик, адаптація їх до сучасних умов, а також розробка нових підходів, які враховуватимуть динамічні зміни у соціальному середовищі, нові виклики, що постають перед молоддю, і сучасні досягнення в галузі психології та соціальної роботи.

Стратегії ранньої інтервенції є важливим компонентом роботи з підлітками, які проявляють або мають ризик проявити девіантну поведінку. Метою цих стратегій є не тільки виявлення потенційних проблем на ранньому етапі, але й своєчасне втручання, спрямоване на запобігання розвитку серйозних поведінкових відхилень та сприяння гармонійному розвитку особистості підлітка [12].

Ранні інтервенції базуються на мультидисциплінарному підході, що передбачає участь психологів, соціальних працівників, педагогів, медичних фахівців та інших професіоналів, які можуть забезпечити комплексну підтримку підліткам. Цей підхід дозволяє розглядати проблему з різних точок зору і забезпечити всебічний вплив на формування здорової поведінки.

Однією з ключових стратегій ранньої інтервенції є соціально-психологічне консультування, яке спрямоване на виявлення та подолання психологічних і соціальних проблем, що можуть бути основою девіантної поведінки. Консультування може включати індивідуальну роботу з підлітком, а також групові заняття, спрямовані на розвиток навичок соціальної адаптації, покращення комунікативних здібностей та формування позитивних моделей поведінки. Соціально-психологічна підтримка допомагає підліткам краще

розуміти свої емоції, розвивати стійкість до стресових ситуацій та приймати обґрунтовані рішення.

Наступною стратегією є робота з сім'єю підлітка, оскільки сімейне середовище має вирішальний вплив на формування особистості та поведінкових патернів. Психологічне консультування батьків, навчання їх ефективним методам виховання, надання підтримки у вирішенні внутрішньо-сімейних конфліктів можуть значно знизити ризик розвитку девіантної поведінки у підлітка. Важливою складовою цієї стратегії є залучення батьків до процесу виховання, підвищення їхньої відповідальності та участі в житті дитини.

Освітні інтервенції можуть включати модифікацію навчальних програм, створення спеціалізованих курсів або тренінгів, спрямованих на розвиток емоційного інтелекту, навичок вирішення конфліктів, підвищення самооцінки та формування позитивних соціальних зв'язків. Освітні програми, адаптовані до потреб підлітків, які перебувають у групі ризику, дозволяють створити підтримуюче середовище, що сприяє їхньому особистісному розвитку і знижує ймовірність прояву девіантної поведінки.

Програми соціальної інтеграції також є важливою складовою ранньої інтервенції. Залучення підлітків до позитивної діяльності, такої як волонтерство, участь у спортивних секціях, творчих гуртках, допомагає їм знайти соціально прийнятні способи самовираження і реалізації своїх потреб. Соціальна інтеграція сприяє формуванню у підлітків почуття приналежності до суспільства, зміцнює їхні соціальні зв'язки та підвищує рівень відповідальності за свою поведінку.

Окремо варто виділити профілактичні інтервенції, спрямовані на роботу з ризик-групами, такими як підлітки, які вже мали контакти з кримінальним середовищем або проявляють ознаки залежності. Ці програми можуть включати інтенсивну психологічну та соціальну підтримку, медичну допомогу, а також заходи, спрямовані на реабілітацію та ресоціалізацію.

Важливим елементом є також робота з підлітками в кризових ситуаціях, що дозволяє своєчасно надати допомогу і запобігти подальшому погіршенню їхнього стану. Стратегії ранньої інтервенції повинні включати заходи, спрямовані на формування здорового способу життя та профілактику шкідливих звичок. Ці заходи можуть включати освітні кампанії, тренінги з розвитку життєвих навичок, інформування про наслідки вживання наркотиків, алкоголю та інших психоактивних речовин. Пропаганда здорового способу життя та активного залучення підлітків до спортивної і культурної діяльності сприяють зміцненню їхнього фізичного і психічного здоров'я.

Усі ці стратегії ранньої інтервенції повинні бути інтегровані в єдину систему, що забезпечує цілісний підхід до роботи з підлітками. Важливою умовою успіху таких програм є їх адаптація до конкретних соціокультурних умов, а також регулярний моніторинг ефективності та коригування програм відповідно до змін у поведінці підлітків та їхніх потреб.

Сушик Н. визначає що «ефективність соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків залежить від реалізації таких принципів:

- забезпечення права підлітка на вільний вибір власної поведінки, обмеженої таким же правом інших людей;
- гуманний і толерантний характер профілактики;
- добровільна участь у профілактичних заходах;
- суб'єкт-суб'єктна взаємодія учасників профілактичних заходів;
- відповідність змісту, форм, методів, засобів профілактики віковим та індивідуальним особливостям підлітків;
- безпечність профілактичних заходів для підлітків і фахівців, які їх проводять» [46].

До методів дослідження девіантної поведінки особистості може також належати метод незалежних характеристик, що дозволяє виявити особливості поведінки та психічні якості досліджуваних у різних ситуаціях через

сприймання різних осіб. Так, наприклад, на основі цього методу Р. Овчарова розробила комплексну експрес-діагностику соціально-педагогічної занедбаності дітей, що передбачає надання не залежних характеристик психологом і педагогом. У розробці методики дослідниця спиралася на те, що ознаками педагогічної занедбаності дітей є:

- порушення Я-образу, виражене в неадекватній самооцінці та рівні домагань;
- низький соціальний статус, що проявляється через неприйняття однолітків, «відкидання» батьками й обструкцію педагогів;
- труднощі та неуспішність у навчанні, пов'язані з дисгармонією розвитку в соціально-педагогічному середовищі, зокрема, через гіперсоціалізованість і авторитарність педагогів і батьків;
- неадекватна поведінка у соціальних ситуаціях тощо.

Узагальнюючи, можна сказати, що проблема девіантної поведінки серед підлітків є значущим викликом для сучасного суспільства, що потребує комплексного підходу в її вирішенні. Соціальна робота відіграє ключову роль у профілактиці та корекції таких відхилень, використовуючи сучасні методи ранньої діагностики та інтервенції. Сім'я і школа є основними інститутами, які мають вплив на формування поведінки підлітків і забезпечують умови для своєчасного виявлення та корекції девіантної поведінки. Важливо, щоб соціальні працівники, педагоги та інші фахівці діяли злагоджено, застосовуючи індивідуальні підходи та адаптуючи свої стратегії до конкретних потреб кожного підлітка. Успіх профілактичних заходів залежить від їхньої гуманності, толерантності, добровільності та відповідності віковим та індивідуальним особливостям підлітків.

У процесі профілактики девіантної поведінки підлітків валідними технологіями роботи соціальних працівників є: індивідуальна робота з підлітками; технологія кейс-менеджменту (ведення випадку), яка допомагає

соціальному працівнику індивідуально супроводжувати підлітка та координувати взаємодію з іншими фахівцями (службами ювенальної превенції, психологами, педагогами, медиками); технології консультування; групова та сімейна робота; тренінгові технології з розвитку навичок комунікації, емоційного самоконтролю та попередження конфліктів; соціально-педагогічна профілактика; технології медіації (психосоціальне посередництво) для вирішення конфліктів між підлітками або між ними та дорослими; арт-терапії та спорт-терапії.

2.2. Розробка програми профілактики девіантної поведінки у підлітків

Розробка ефективної програми профілактики девіантної поведінки у підлітків є одним з найважливіших завдань сучасної соціальної роботи та педагогіки. В умовах постійних соціальних змін, зростання рівня стресу та впливу негативних чинників на молодь, підлітки стають особливо вразливими до проявів девіантної поведінки. Це може призводити до серйозних наслідків, як для самих підлітків, так і для суспільства в цілому. Відповідно, необхідність у розробці та впровадженні програм, які б враховували індивідуальні особливості підлітків, їхні потреби та соціокультурний контекст, є актуальною і невідкладною.

Для успішної розробки програми профілактики девіантної поведінки важливо насамперед ідентифікувати підлітків, які мають схильність до девіантних проявів. Це дозволяє забезпечити цілеспрямоване та ефективне втручання, спрямоване на корекцію поведінки та попередження негативних наслідків.

Дослідження проводиться на базі Буцького ліцею Буцької селищної ради Черкаської області, в якому взяли участь 80 осіб. Це надає можливість отримати репрезентативні дані щодо рівня агресивності та ворожих проявів

серед підлітків цього навчального закладу, а також розробити програму профілактики, адаптовану до конкретних умов і потреб учасників дослідження. Етапи дослідження представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Етапи дослідження та впровадження програми профілактики девіантної поведінки у підлітків

Назва етапу	Опис
1. Визначення підлітків з девіантною поведінкою	Проведення діагностики серед 80 учасників дослідження з використанням опитувальника Басса-Дарки (див. додаток А) для виявлення підлітків з ознаками девіантної поведінки.
2. Розробка програми профілактики	Розробка профілактичної програми, що враховує потреби підлітків, виявлених на першому етапі.
3. Апробація програми	Впровадження розробленої програми на практиці. Участь підлітків, визначених на першому етапі, моніторинг їхньої поведінки та оцінка ефективності програми.
4.Інтерпретація результатів дослідження	Аналіз та інтерпретація результатів апробації програми, оцінка її ефективності, висновки щодо дієвості програми та рекомендації для подальшого використання.

Перший етап - визначення підлітків з девіантною поведінкою.

Визначення підлітків з девіантною поведінкою потребує застосування надійних діагностичних методик, які здатні виявити агресивні та ворожі тенденції на ранніх стадіях.

Одним із найбільш ефективних інструментів для цього є опитувальник діагностики агресивних та ворожих проявів особистості Басса-Дарки. Ця методика дозволяє визначити рівень агресивності, а також її окремі компоненти, такі як фізична агресія, вербальна агресія, роздратування, ворожість та інші аспекти, що можуть свідчити про потенційну схильність підлітка до девіантної поведінки.

Опитувальник Басса-Дарки складається з низки питань, що спрямовані на оцінку різних аспектів агресивної поведінки. Підлітки відповідають на ці питання, а отримані результати аналізуються фахівцями для визначення рівня агресивності та ворожості. Ці дані дозволяють не лише ідентифікувати підлітків, які перебувають у зоні ризику, але й забезпечують розуміння характеру та природи їхньої агресії, що є важливим для розробки індивідуальних профілактичних заходів.

Використання опитувальника Басса-Дарки в рамках діагностики підлітків з девіантною поведінкою дозволяє отримати об'єктивну оцінку їхнього емоційного стану і поведінкових реакцій. На основі цих даних можна розробити цілеспрямовані інтервенційні заходи, які враховують специфіку поведінкових відхилень та потреби кожного підлітка. Таким чином, застосування цієї методики є важливим етапом у створенні ефективної програми профілактики, що базується на індивідуальному підході та комплексному розумінні проблеми.

Результати визначення підлітків з девіантною поведінкою представлені у таблиці 2.1.2.

Таблиця 2.1.2.

Результати дослідження кількості підлітків з девіантною поведінкою

Категорія	Кількість осіб	Відсоток від загальної кількості (%)
Підлітки з девіантною поведінкою	37	46.25%
Підлітки без ознак девіантної поведінки	43	53.75%
Загальна кількість	80	100%

Результати опитувальника показують, що з 80 підлітків, які взяли участь у дослідженні, 37 осіб (46.25%) мають ознаки девіантної поведінки. Аналіз ключа до опитувальника (див. додаток Б) дозволяє визначити рівень фізичної агресії, непрямой агресії, роздратування, негативізму, образи, підозрливості, вербальної агресії та почуття провини у респондентів

Методика дозволяє виявити різні види агресивної та ворожої поведінки, такі як фізична агресія, непрямая агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрливість, вербальна агресія та почуття провини. Результати опитування представлені в таблиці нижче.

Рис. 2.1. Результати дослідження агресивної та ворожої поведінки серед підлітків за методикою Басс-Дарки

Фізична агресія включає дії, спрямовані на фізичне пошкодження інших людей. Результати показують, що 20 підлітків (54.05%) демонструють високий рівень фізичної агресії. Це свідчить про значну проблему фізичної агресії серед підлітків з девіантною поведінкою.

Непряма агресія включає дії, спрямовані на пошкодження інших людей через непрямі методи, такі як плітки або порушення правил. Результати показують, що 15 підлітків (40.54%) демонструють високий рівень непрямой агресії. Це вказує на те, що значна частина підлітків використовує непрямі методи для вираження своєї агресії.

Роздратування включає емоційні реакції, такі як гнів і роздратування, які можуть призвести до агресивної поведінки. Результати показують, що 25 підлітків (67.57%) демонструють високий рівень роздратування. Це свідчить про те, що більшість підлітків з девіантною поведінкою мають проблеми з контролем своїх емоцій.

Негативізм включає відмову від співпраці та негативне ставлення до інших людей. Результати показують, що 10 підлітків (27.03%) демонструють високий рівень негативізму. Це вказує на те, що частина підлітків має проблеми з соціальною адаптацією та співпрацею.

Образа включає почуття несправедливості та обурення через дії інших людей. Результати показують, що 18 підлітків (48.65%) демонструють високий рівень образи. Це свідчить про те, що значна частина підлітків відчуває себе несправедливо поставленими та обуреними.

Підозрілість включає недовіру до інших людей та впевненість у тому, що вони мають негативні наміри. Результати показують, що 22 підлітків (59.46%) демонструють високий рівень підозрілості. Це вказує на те, що більшість підлітків з девіантною поведінкою мають проблеми з довірою до інших людей.

Вербальна агресія включає використання слів для пошкодження інших людей. Результати показують, що 28 підлітків (75.68%) демонструють високий

рівень вербальної агресії. Це свідчить про те, що більшість підлітків з девіантною поведінкою використовують вербальні методи для вираження своєї агресії.

Почуття провини включає відчуття докорів сумління та провини за свої дії. Результати показують, що 12 підлітків (32.43%) демонструють високий рівень почуття провини. Це вказує на те, що частина підлітків відчуває провину за свої дії, що може бути позитивним фактором для їхнього виправлення.

Рис. 2.1.2. Результати дослідження індексу ворожості та індексу агресивності серед підлітків за методикою Басс-Дарки

Індекс ворожості показує, що серед 37 підлітків з девіантною поведінкою 40 балів припадає на образу та підозрілість. Це свідчить про високий рівень ворожості серед підлітків, що може бути пов'язано з їхніми почуттями несправедливості та недовірою до інших людей. Високий індекс ворожості вказує на необхідність втручання та підтримки для зниження рівня ворожості та покращення соціальних взаємин.

Індекс агресивності показує, що серед 37 підлітків з девіантною поведінкою 73 бали припадає на фізичну агресію, роздратування та вербальну агресію. Це свідчить про високий рівень агресивної поведінки серед підлітків, що може бути пов'язано з їхніми емоційними реакціями та методами вираження своєї агресії. Високий індекс агресивності вказує на необхідність втручання

Для виявлення агресивної поведінки у підлітків було використано тест А. Ассінгера (див. додаток В). Цей тест дозволяє оцінити рівень агресивності та взаємодію з оточенням, що є важливим для розуміння соціальних та психологічних аспектів поведінки.

Тест А. Ассінгера складається з серії питань, які допомагають визначити, наскільки людина коректна до оточення та наскільки легко спілкуватися з нею. Для більшої об'єктивності відповідей можна здійснити взаємо-оцінювання, коли колеги відповідають на запитання один одного. Це допомагає зрозуміти, наскільки правильна їхня самооцінка.

Результати первинного дослідження агресивної поведінки у підлітків представлені на рис. 2.1.3.

Рис. 2.1.3. Результати дослідження агресивної поведінки у підлітків за тестом А. Ассінгера

Узагальнюючий аналіз відповідей на основі набраних балів показує, що серед опитаних осіб переважають ті, хто набрав 35 і менше балів (41 особа). Це свідчить про те, що більшість з них мають низький рівень агресивності та високий рівень миролюбності. Вони занадто миролюбні, що зумовлено недостатньою впевненістю у власній силі та можливостях. Хоча вони не гнуться під будь-яким вітерцем, їм не завадило б більше рішучості та самовпевненості для досягнення успіху.

Значна частина опитаних (25 осіб) демонструє помірний рівень агресивності та успішність. Вони мають здоровий рівень честолюбства та самовпевненості, що дозволяє їм досягати своїх цілей без надмірної жорстокості та агресивності.

Невелика частина опитаних (14 осіб) виявляє високий рівень агресивності та неврівноваженості. Вони часто жорстокі до інших і прагнуть досягти успіху за рахунок інтересів оточення. Ключ до теста А. Ассінгера з відповідями підлітків розміщений у додатку Д.

Таким чином, серед опитаних осіб спостерігається різноманітність поведінкових характеристик, від високої агресивності до високої миролюбності, що вказує на широкий спектр особистісних рис та стратегій поведінки.

Дослідження рівня депресії в контексті виявлення девіантної поведінки серед підлітків є надзвичайно важливим. Депресія може бути як причиною, так і наслідком девіантної поведінки. Підлітки, які відчувають депресію, можуть шукати способи компенсувати свої негативні емоції через девіантну поведінку, таку як вживання наркотиків, агресія або кримінальна діяльність. Виявлення депресії на ранніх стадіях дозволяє вчасно втручатися та запобігати більш серйозним проблемам. Це допомагає розробити ефективні стратегії

підтримки та лікування, що сприяє покращенню психічного здоров'я підлітків і зменшенню ризику девіантної поведінки.

Для дослідження рівня депресії серед підлітків може бути використана шкала Бека (див. додаток Е) для оцінки депресії (BDI). Ця шкала є одним з найбільш широко використовуваних інструментів для вимірювання депресивних симптомів. Вона включає 21 питання, які охоплюють різні аспекти депресії, такі як настрій, почуття провини, самооцінка та фізичні симптоми. Шкала Бека дозволяє отримати об'єктивну оцінку рівня депресії та визначити, чи потрібна додаткова допомога або втручання. Використання цієї шкали в контексті дослідження девіантної поведінки допомагає краще зрозуміти взаємозв'язок між психічним здоров'ям підлітків та їхніми поведінковими патернами, що сприяє розробці більш ефективних програм підтримки та профілактики.

Результати первинного дослідження рівня депресії за шкалою Бека підлітків представлені на рис. 2.1.4.

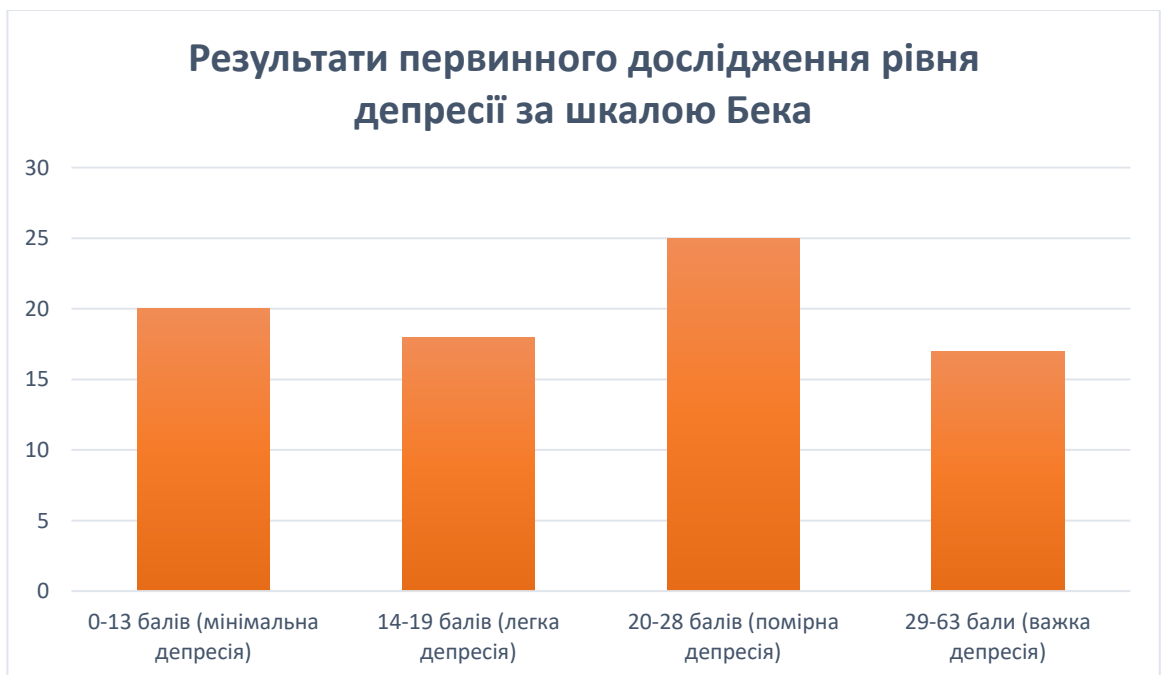

Рис. 2.1.4. Результати первинного дослідження рівня депресії за шкалою Бека

У дослідженні було виявлено, що 20 підлітків демонструють мінімальні симптоми депресії, які оцінюються в межах 0-13 балів. Ці особи можуть час від часу відчувати легкі зміни настрою, але загалом їх емоційний стан є стабільним, що свідчить про мінімальний вплив депресії на їхнє повсякденне життя. Проте 18 підлітків із легкою депресією (14-19 балів) вже демонструють більш помітні симптоми, такі як тривожність, зниження енергії, що може негативно позначатися на їхній щоденній діяльності.

Серед підлітків із помірною депресією, яких налічується 25 осіб (20-28 балів), спостерігаються постійні зміни настрою, почуття провини, знижена самооцінка та проблеми з концентрацією, що значно впливає на їх соціальну взаємодію та діяльність. Найбільш критична група становить 17 підлітків, які мають важку депресію (29-63 бали). Ці підлітки демонструють інтенсивні депресивні симптоми, включно із суїцидальними думками, серйозними проблемами концентрації та емоційною нестабільністю, що суттєво впливає на всі аспекти їхнього життя.

Важливою особливістю кожної з цих груп є те, що зростання рівня депресії супроводжується посиленням негативного впливу на психологічний стан, соціальну адаптацію та поведінкові реакції. Тому для кожної групи необхідно застосовувати індивідуалізовані методи підтримки та інтервенції, щоб запобігти подальшому погіршенню стану та сприяти соціально-емоційному відновленню підлітків.

Другий етап - розробка програми профілактики девіантної поведінки серед підлітків

Актуальність проблеми девіантної поведінки серед підлітків обумовлена її значним впливом на розвиток особистості підлітків, соціальну стабільність та безпеку суспільства. Профілактика девіантної поведінки вимагає комплексного підходу, який включає в себе індивідуальне консультування, групові методи роботи, залучення підлітків до соціальних проектів та ініціатив, а також взаємодію різноманітних соціальних інститутів. Соціальна

робота відіграє ключову роль у розробці та впровадженні ефективних програм профілактики, спрямованих на підтримку та захист підлітків.

Мета програми - зменшення випадків девіантної поведінки серед підлітків шляхом ранньої профілактики, навчання соціальних навичок, підвищення самооцінки та створення підтримуючого середовища.

Завдання програми:

- виявлення та корекція факторів ризику девіантної поведінки;
- формування у підлітків позитивного ставлення до себе та оточення;
- розвиток навичок конструктивного спілкування, розв'язання конфліктів та самоконтролю;
- залучення родини та школи до профілактичної роботи.

Програма профілактики девіантної поведінки серед підлітків містить кілька ключових блоків, які спрямовані на всебічну підтримку підлітків та їхніх сімей.

Блок роботи з підлітками - спрямований на безпосередню роботу з підлітками через групові та індивідуальні форми взаємодії. Основна мета — формування навичок конструктивної поведінки, підвищення самооцінки та розвиток емоційного інтелекту. Блок роботи з підлітками спрямований на розвиток навичок конструктивної поведінки, самоконтролю, емоційної стійкості та комунікації. Для досягнення цих цілей використовуються різні вправи, тренінги та активності, що допомагають підліткам краще зрозуміти себе, свої емоції та взаємодіяти з оточенням. Блок містить в собі 6 вправ (див. додаток В).

Вправа «Коло підтримки» є надзвичайно корисною, оскільки створює атмосферу довіри та взаєморозуміння серед підлітків. Учасники вчаться висловлювати свої почуття, не боячись осуду, що особливо важливо для тих, хто відчуває себе ізольованим або незрозумілим. Відчуття підтримки з боку групи допомагає знизити рівень стресу та тривожності, що може бути

причиною девіантної поведінки. Актуальність вправи полягає в тому, що багато підлітків стикаються з браком розуміння і підтримки, тому розвиток навичок емпатії та взаємопідтримки є необхідними в сучасному середовищі.

Вправа «Скляний лабіринт» розвиває навички співпраці, довіри та взаємної підтримки, що є критично важливими для соціальної адаптації підлітків. Учасники вчаться покладатися на інших і не боятися просити допомоги, що є ключовим у вирішенні життєвих проблем. Актуальність вправи виявляється у вмінні підлітків працювати у команді та ефективно комунікувати — навички, які допомагають уникнути конфліктних ситуацій та знижують ймовірність девіантної поведінки.

Вправа «Кроки до мети» вчить підлітків ставити перед собою реальні цілі і розбивати їх на досяжні етапи, що допомагає уникнути почуття безпорадності та розчарування. Учасники бачать, що успіх можливий, якщо діяти поступово і планувати свої дії. Це сприяє розвитку самодисципліни і відповідальності, які є ключовими елементами профілактики девіантної поведінки. Вправа актуальна, оскільки в сучасному світі багато підлітків стикаються з тиском негайного успіху, і вміння планувати свої дії допомагає їм знизити тривожність та уникнути необдуманих вчинків.

Вправа «Заміни негатив на позитив» допомагає підліткам усвідомлювати власні негативні думки і перетворювати їх на позитивні, що знижує рівень стресу і тривожності. Підлітки вчаться бачити складні ситуації як можливість для зростання, що сприяє розвитку стійкості та самоконтролю. Актуальність вправи обумовлена тим, що сучасні підлітки часто зазнають негативного впливу соцмереж і оточення, і навчання позитивного мислення допомагає їм уникнути депресії та агресії.

Вправа «Емоційний калейдоскоп» допомагає підліткам краще розуміти і виражати свої емоції, що є ключовим у формуванні емоційної грамотності. Розвиток навичок розпізнавання емоцій дозволяє учасникам краще контролювати свої реакції у складних ситуаціях і уникати імпульсивних

вчинків. Актуальність вправи полягає у тому, що багато підлітків не вміють конструктивно виражати свої почуття, що може призводити до агресії або соціального відчуження. Навички емоційного самоконтролю допомагають їм ефективніше взаємодіяти з іншими.

Вправа «Емоційний калейдоскоп» допомагає підліткам краще розуміти і виражати свої емоції, що є ключовим у формуванні емоційної грамотності. Розвиток навичок розпізнавання емоцій дозволяє учасникам краще контролювати свої реакції у складних ситуаціях і уникати імпульсивних вчинків. Актуальність вправи полягає у тому, що багато підлітків не вміють конструктивно виражати свої почуття, що може призводити до агресії або соціального відчуження. Навички емоційного самоконтролю допомагають їм ефективніше взаємодіяти з іншими.

Кожна з цих вправ є не лише актуальною, але й ефективною у вирішенні проблем, з якими стикаються сучасні підлітки. Вони розвивають важливі навички, допомагають учасникам краще розуміти себе та своє оточення, що є запорукою профілактики девіантної поведінки.

Блок роботи з родиною підлітка. Спрямований на роботу з батьками та опікунами підлітків. Основна мета — навчання батьків розумінню особливостей підліткового віку та надання їм знань і навичок для ефективної підтримки своїх дітей. Блок роботи з родиною підлітка проводився у вигляді консультацій з батьками та надання рекомендацій (зміст блоку див. додаток В).

Блок роботи з родиною, включаючи тематичні консультації для батьків, показав себе як ефективний інструмент у профілактиці девіантної поведінки підлітків. Він допоміг батькам краще розуміти своїх дітей, навчитися розв'язувати конфлікти та підтримувати здорові стосунки в родині. Завдяки залученню батьків до програми вдалося створити більш гармонійне середовище для підлітків, що є ключовим фактором у попередженні негативної поведінки.

Агресивна девіантна поведінка є одним із ключових соціальних викликів сучасного суспільства, що впливає на різні вікові групи та соціальні прошарки. Агресія, як форма поведінки, може проявлятися у фізичних і вербальних конфліктах, руйнуванні соціальних норм та емоційній дезадаптації. У зв'язку з цим актуальним є пошук ефективних методів профілактики та корекції подібної поведінки. Одним із таких методів є арт-терапія – психологічний напрямок, що використовує творчість як засіб самовираження, регуляції емоцій та гармонізації психоемоційного стану.

Агресивна девіантна поведінка зазвичай визначається як відхилення від соціальних норм, що супроводжується насильницькими діями або бажанням завдати шкоди іншим людям. Вона може бути реакцією на внутрішні конфлікти, соціальну несправедливість або особистісні проблеми, зумовлені низькою емоційною регуляцією.

Арт-терапія виникла як напрямок психотерапії в середині ХХ століття і з того часу здобула визнання як ефективний метод корекції поведінкових порушень. Основна мета арт-терапії – допомогти особистості через творчість виразити внутрішні конфлікти та проблеми, які часто не усвідомлюються або важко виражаються вербально. Арт-терапія охоплює різні види мистецтва – живопис, скульптуру, музику, театральні вистави, літературну творчість. Її використання в профілактиці агресії обумовлено тим, що творчий процес стимулює роботу обох півкуль мозку, сприяє розвитку емоційної саморегуляції та підвищує рівень самоусвідомлення.

Основною метою програми арт-терапії є зниження рівня агресивної девіантної поведінки серед підлітків шляхом використання арт-терапевтичних технік. Програма спрямована на формування навичок емоційної саморегуляції, розвитку емпатії та підвищення рівня соціальної інтеграції через творчу діяльність.

Завдання програми:

- формування здатності до конструктивної емоційної експресії;

- зниження внутрішньої напруженості та агресії через творчий самовираз;
- створення умов для позитивної соціальної взаємодії та розвитку емпатії;
- формування адекватної самооцінки та підвищення саморефлексії.

Цільовою аудиторією програми є підлітки віком від 12 до 17 років, які демонструють ознаки агресивної девіантної поведінки, такі як участь у конфліктах, фізичне або вербальне насильство, антисоціальна поведінка. Програма може бути адаптована для роботи з іншими віковими групами за потреби.

Зміст програми арт-терапії для профілактики агресивної девіантної поведінки серед підлітків наведений в додатку II.

Більшість підлітків на початку вправи «Малювання емоцій» використали темні кольори, такі як чорний, червоний і коричневий, що символізували їхню внутрішню напруженість, гнів та агресію. Під час обговорення малюнків учасники почали усвідомлювати свої приховані емоції, які вони раніше не могли виразити вербально. Наприклад, один із учасників, який зобразив хаотичні червоні та чорні лінії, пояснив, що відчуває «суміш злості та безвиході». Після обговорення йому стало легше визначити джерела цих емоцій

У багатьох підлітків колажі відображали значну кількість конфліктних та негативних аспектів життя під час виконання вправи: колажування «Мій світ». Один із учасників наклеїв зображення руйнувань та конфліктних сцен, що символізували напружені стосунки в сім'ї. Інший учасник використав багато темних і відчужених образів, що вказувало на його почуття самотності серед однолітків. Під час обговорення терапевт допомагав знайти зв'язок між цими зображеннями та реальними емоційними переживаннями підлітків.

Більшість підлітків створювали абстрактні форми протягом ліплення агресії з шлини, які символізували хаос і нестабільність. Один із учасників створив фігуру, яка мала багато гострих кутів, пояснюючи, що «агресія виглядає як щось, що ріже та завдає болю». Після обговорення всі учасники знищили свої вироби, «позбуваючись агресії». Фізичний акт руйнування допоміг учасникам символічно «звільнитися» від своїх негативних емоцій.

Музична терапія «Звуки настрою» виявила що більшість учасників починали грати дуже агресивно – удари по барабанах були сильними і хаотичними. Після 10-15 хвилин гри, напруга почала спадати, і звуки ставали більш гармонійними та ритмічними. Підлітки самі помічали зміну свого настрою під час гри. Один учасник відмітив: «Спочатку я просто хотів щось зламати, але після того, як кілька разів вдарив по барабану, стало легше, і я зміг грати спокійніше».

Під час виконання драмо-терапії «рольове моделювання конфліктних ситуацій» підлітки демонстрували реальні конфлікти, з якими стикаються: сварки з батьками, фізичні конфлікти з однолітками. У процесі обговорення стало очевидно, що багато конфліктів починалися через непорозуміння або невміння адекватно виразити свої емоції. Наприклад, одна з груп розіграла сцену бійки в школі, де після обговорення підлітки зрозуміли, що можна було уникнути бійки, якби вони вербально виразили свої почуття раніше.

Депресія у підлітків має певні особливості, які часто відрізняються від проявів депресії у дорослих. До основних симптомів депресії у підлітків належать: підвищена дратівливість, відчуття безвиході, зниження інтересу до діяльності, зміни апетиту та сну, зниження академічної успішності, а також ізоляція від друзів і сім'ї. Важливо зазначити, що підлітковий вік є особливо вразливим періодом через складні процеси психологічного і соціального розвитку, які посилюють ризик депресії та суїцидальних думок.

Фактори ризику суїцидальної поведінки у підлітків включають: наявність психічних розладів (особливо депресії), стресові життєві події

(сімейні конфлікти, шкільні труднощі), булінг, а також генетичну схильність та попередні спроби суїциду. Водночас соціальна підтримка, ефективна комунікація у сім'ї, раннє втручання та доступ до психологічної допомоги є важливими факторами профілактики суїцидальної поведінки.

Суїцидальна девіантна поведінка серед підлітків є однією з найсерйозніших соціальних проблем сучасності. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), суїцид є однією з провідних причин смертності серед молоді віком від 15 до 29 років. Депресивні розлади є одними з головних факторів, що сприяють суїцидальним думкам і поведінці. Важливу роль у профілактиці відіграє підтримка батьків та близьких. Однак більшість батьків стикаються зі складнощами у розумінні ознак депресії та суїцидальних нахилів у своїх дітей.

Основна мета інформаційно-просвітницького заходу – надання батькам знань і навичок, необхідних для розпізнавання ознак депресії та суїцидальних ризиків у підлітків, а також інформування про методи профілактики і підтримки підлітків в емоційно важких ситуаціях.

Завдання інформаційно-просвітницького заходу

- інформування батьків про ознаки депресії у підлітковому віці;
- надання знань про суїцидальні ризики та фактори, що підвищують ймовірність суїцидальної поведінки;
- розробка рекомендацій щодо комунікації з підлітками на тему емоційного здоров'я;
- навчання батьків ефективним стратегіям підтримки і допомоги своїм дітям;
- надання інформації про доступні ресурси психологічної допомоги та підтримки.

Інформаційно-просвітницький захід для батьків підлітків складався з трьох основних блоків: лекційно-інформаційного, інтерактивного

(практичного) та заключного обговорення. Зміст заходу наведений в додатку К.

Підсумкові результати проведеного інформаційно-просвітницького заходу для батьків продемонстрували значне підвищення обізнаності учасників щодо депресії та суїцидальної поведінки серед підлітків. Більшість батьків зазначили, що після заходу вони краще розуміють, як розпізнавати ознаки депресії, такі як зміни в настрої, ізоляція або раптова втрата інтересу до звичних занять. Учасники відзначили, що отримані знання допомогли їм позбутися помилкових стереотипів про те, що підліткова депресія — це лише перехідний етап.

Інтерактивні вправи допомогли батькам удосконалити свої комунікативні навички, що виявилось особливо корисним у контексті вирішення конфліктів та складних розмов із дітьми. Батьки усвідомили важливість активного слухання, прояву емпатії та створення безпечної атмосфери для обговорення емоційних проблем. Важливим досягненням стало зниження страху перед зверненням до психологів чи психотерапевтів: більшість учасників висловили готовність звертатися за допомогою у випадках, коли поведінка дитини почне викликати занепокоєння.

Крім того, захід сприяв підвищенню рівня довіри до психологічних служб, а також усвідомленню батьками власної відповідальності за психічне здоров'я своїх дітей. Завдяки програмі вони отримали не тільки знання, але й конкретні інструменти для моніторингу емоційного стану своїх підлітків та швидкого реагування у кризових ситуаціях.

Апробація програми профілактики девіантної поведінки серед підлітків була проведена протягом серпня 2024 року. Протягом цього періоду було організовано серію заходів, спрямованих на роботу як з підлітками, так і з їхніми родинами. Особлива увага приділялася консультаціям для батьків, що включали аналіз конфліктних ситуацій у сім'ях, розгляд специфічних тем,

таких як агресія, тривожність, гіперактивність, вплив соціальних мереж, та надання практичних рекомендацій щодо підтримки підлітків.

Висновки до другого розділу

У другому розділі роботи детально розглянуто практичні аспекти профілактики девіантної поведінки у підлітків, зокрема, методи та технології соціальної роботи, спрямовані на попередження та корекцію відхилень у поведінці. Особлива увага приділена впровадженню інноваційного та технологічного підходів до роботи з підлітками, що базуються на комплексному аналізі їхніх індивідуальних потреб, соціального оточення та специфіки проявів девіацій.

Валідними технологіями роботи соціальних правників щодо профілактики девіантної поведінки підлітків є: індивідуальна робота з підлітками; технологія кейс-менеджменту (ведення випадку), яка допомагає соціальному працівнику індивідуально супроводжувати підлітка та координувати взаємодію з іншими фахівцями (службами ювенальної превенції, психологами, педагогами, медиками); технології консультування; групова та сімейна робота; тренінгові технології з розвитку навичок комунікації, емоційного самоконтролю та попередження конфліктів; соціально-педагогічна профілактика; технології медіації (психосоціальне посередництво) для вирішення конфліктів між підлітками або між ними та дорослими; арт-терапії та спорт-терапії.

Розроблена програма профілактики девіантної поведінки включала поєднання освітніх, соціально-психологічних та правових компонентів, що дозволило охопити всі ключові аспекти соціалізації підлітків. Особлива увага була приділена роботі з сім'ями підлітків, оскільки сімейні умови та стосунки є важливими чинниками формування поведінкових відхилень. Підхід, який орієнтувався на зміцнення сімейних зв'язків та покращення комунікації між

членами сім'ї, продемонстрував високу ефективність у профілактиці девіантної поведінки.

Одним з основних елементів програми стало впровадження тренінгів з емоційної регуляції та навичок ефективної комунікації, що сприяли підвищенню рівня самоконтролю та саморегуляції у підлітків. Важливу роль у профілактичній роботі відігравали також заняття з підвищення соціальної компетентності, що включали розвиток навичок вирішення конфліктів, вміння взаємодіяти з однолітками та дорослими, а також здатність до конструктивного вирішення проблем.

Емпіричні результати впровадження програми підтвердили її ефективність: було зафіксовано значне зниження рівня агресивності та тривожності серед учасників, поліпшення їхньої соціальної адаптації та зменшення кількості конфліктних ситуацій. Підлітки, які брали участь у програмі, продемонстрували позитивні зміни у поведінці, підвищення рівня відповідальності та покращення стосунків з однолітками і дорослими.

Отже, впровадження комплексних програм профілактики, які поєднують роботу з підлітками та їхніми сім'ями, є ключем до ефективної боротьби з девіантною поведінкою. Урахування індивідуальних особливостей кожного підлітка та залучення освітніх установ, соціальних працівників і сімей дозволяє не лише зменшити прояви девіацій, але й сприяти гармонійному розвитку особистості, її соціальній інтеграції та позитивній адаптації у суспільстві.

РОЗДІЛ 3 РЕЗУЛЬТАТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

3.1. Інтерпретація результатів програми профілактики девіантної поведінки у підлітків

Профілактика девіантної поведінки у підлітків є однією з ключових задач сучасної педагогіки та психології розвитку, зважаючи на зростання соціальних та психологічних викликів у період підліткового віку. Цей етап життєвого циклу характеризується високою чутливістю до впливу соціальних і культурних чинників, зміною особистісної ідентичності та прагненням самоствердження, що нерідко призводить до виникнення поведінкових девіацій. В цьому контексті, превентивні програми, спрямовані на мінімізацію ризиків формування девіантної поведінки, набувають особливої актуальності.

Інтерпретація результатів таких програм є надзвичайно важливим етапом у їхній оцінці, оскільки дозволяє визначити, наскільки ефективними були заходи втручання та профілактики, які механізми виявилися найбільш дієвими, а також які аспекти потребують подальшого вдосконалення. Аналіз ефективності профілактичних заходів включає не лише кількісні показники зниження рівня агресії, тривожності або інших форм девіантної поведінки, але й якісні зміни у когнітивних та емоційних структурах підлітків, покращення соціальної адаптації та підвищення самооцінки

Науковий підхід до інтерпретації результатів програми передбачає багаторівневий аналіз, який охоплює не лише безпосередні зміни в поведінкових патернах учасників, але й вплив програми на соціальне оточення, зокрема родину, шкільне середовище та інші значущі соціальні інститути. Важливою є також оцінка стійкості отриманих результатів у довготривалій перспективі, що дозволяє зробити висновки щодо впливу

програми на формування навичок саморегуляції та соціально прийнятної поведінки

Після завершення впровадження програми профілактики агресивної та девіантної поведінки серед підлітків, було проведено вторинне дослідження з метою оцінки ефективності здійснених інтервенцій. Дослідження виконувалося за допомогою методики Басса-Дарки (див. Додаток А), тесту А. Ассінгера (див. додаток В) а також шкали депресії Бека (див. додаток Е), яка є визнаним інструментом для вимірювання рівнів агресії та ворожої поведінки в різних аспектах, таких як фізична та вербальна агресія, роздратування, підозрілість тощо.

Перед проведенням вторинного дослідження були ретельно відібрані ті ж самі учасники, що й під час первинного діагностування, для забезпечення точності порівняння результатів. Методика передбачала використання стандартних опитувальників, за допомогою яких підлітки оцінювали свою поведінку та внутрішні відчуття.

Результати вторинного дослідження показали значне зниження рівнів агресивної та ворожої поведінки серед підлітків. Учасники продемонстрували суттєве зменшення показників за всіма шкалами методики, зокрема у таких категоріях, як фізична агресія, роздратування, вербальна агресія та підозрілість. Це свідчить про позитивний вплив профілактичних заходів на емоційну та поведінкову стабільність підлітків.

Також варто відзначити, що зменшення рівня агресії супроводжувалося покращенням соціальної адаптації підлітків, зниженням конфліктності в міжособистісних взаємодіях та підвищенням почуття контролю над власними емоціями.

Рис. 3.1. Результати вторинного дослідження агресивної та ворожої поведінки серед підлітків за методикою Басс-Дарки

Результати вторинного дослідження агресивної та ворожої поведінки серед підлітків за методикою Басса-Дарки після впровадження профілактичної програми свідчать про суттєві зміни в емоційно-поведінкових реакціях досліджуваної групи. Порівняння з початковими результатами вказує на загальне зниження рівня агресивних проявів у різних формах, що відображає ефективність заходів, спрямованих на розвиток емоційної регуляції та соціальних навичок у підлітків.

Одним із ключових аспектів дослідження стало значне зниження показників фізичної агресії. Якщо на початковому етапі цей показник був досить високим, то після завершення програми він значно зменшився, що свідчить про зниження схильності підлітків до фізичного насильства. Це може бути результатом використання у програмі стратегій, спрямованих на розвиток навичок ненасильницького вирішення конфліктів та емоційної саморегуляції.

Аналогічно, рівень непрямой агресії також знизився. Така форма агресії, яка зазвичай проявляється у вигляді пліток або соціальних маніпуляцій,

зменшилася, що може вказувати на покращення міжособистісних стосунків у групі підлітків і розвиток у них здатності до відкритого вираження емоційних станів та потреб. Це свідчить про вплив програми на соціальну адаптацію учасників.

Показник роздратування, хоча й залишився одним з найвищих серед усіх вимірюваних аспектів, також продемонстрував позитивну динаміку. Зниження рівня роздратування може бути пов'язане зі зменшенням емоційної напруги та зростанням здатності підлітків контролювати свої імпульсивні реакції. Однак, збереження відносно високого рівня роздратування вказує на необхідність подальшої роботи у цьому напрямку, оскільки цей аспект все ще може впливати на поведінкові реакції підлітків у стресових ситуаціях.

Негативізм, як форма поведінки, яка характеризується опором до соціальних норм та авторитетів, також зазнав помітного зниження. Це є важливим показником успіху програми, оскільки свідчить про позитивний вплив на здатність підлітків адаптуватися до суспільних вимог, знижуючи їх схильність до опору та провокативних дій.

Зменшення рівня образи вказує на покращення емоційного стану підлітків та їх здатність до пробачення та конструктивного вирішення конфліктів. Це є значущим результатом, оскільки підвищення емоційної гнучкості і здатність справлятися з міжособистісними образами є важливими чинниками розвитку соціальної компетентності.

Рівень підозрілості також суттєво знизився, що свідчить про зменшення ворожого ставлення підлітків до оточуючих. Це може бути результатом покращення якості соціальних зв'язків та розвитку довіри до інших людей, що є критично важливим для соціальної інтеграції та формування здорових міжособистісних стосунків.

Вербальна агресія, яка до початку програми була найвищою з усіх вимірюваних форм агресії, також зазнала значного зниження. Це свідчить про

покращення навичок комунікації підлітків, що дозволило зменшити частоту словесних конфліктів і підвищити здатність до конструктивного діалогу.

Останнім аспектом, який зазнав змін, є почуття провини. Його зниження свідчить про те, що програма сприяла зниженню надмірного самозвинувачення та розвитку більш здорової самооцінки серед підлітків. Це важливо, оскільки надмірне почуття провини може бути одним з факторів, що призводять до деструктивної поведінки.

Таким чином, результати вторинного дослідження демонструють значне покращення емоційно-поведінкових показників у підлітків після проходження профілактичної програми. Зниження всіх форм агресії та ворожості свідчить про ефективність програми як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі, оскільки розвиток навичок емоційної регуляції, соціальної адаптації та здорової комунікації є ключовими факторами профілактики агресивної та девіантної поведінки.

Рис. 3.1.2. Результати вторинного дослідження індексу ворожості та індексу агресивності серед підлітків за методикою Басс-Дарки

Після впровадження профілактичної програми було проведено вторинне дослідження рівня агресивності та ворожості серед підлітків за методикою

Басса-Дарки. Отримані результати вказують на значне зниження як індексу агресивності, так і індексу ворожості у досліджуваній групі. Це свідчить про позитивний вплив програми на емоційно-поведінкові реакції учасників.

Зокрема, індекс агресивності, який первинно демонстрував високий рівень у досліджуваних підлітків, суттєво знизився. Це вказує на зменшення схильності до фізичних і вербальних форм агресії. Підлітки, які брали участь у програмі, продемонстрували більший рівень самоконтролю та покращення навичок розв'язання конфліктних ситуацій без вдавання до насильницьких методів.

Індекс ворожості також значно знизився після реалізації програми. Ворожість як показник емоційного стану, який характеризується негативним ставленням до оточуючих, зменшилася. Це свідчить про те, що підлітки стали більш відкритими до соціальної взаємодії та виявили більшу готовність до встановлення довірливих стосунків із однолітками та дорослими.

Загальний аналіз вторинних результатів свідчить про успішність програми в профілактиці агресивної поведінки та емоційної ворожості серед підлітків. Зниження цих показників вказує на підвищення рівня соціальної адаптації та емоційної регуляції учасників, що є ключовим фактором для подальшого зниження ризику розвитку девіантної поведінки.

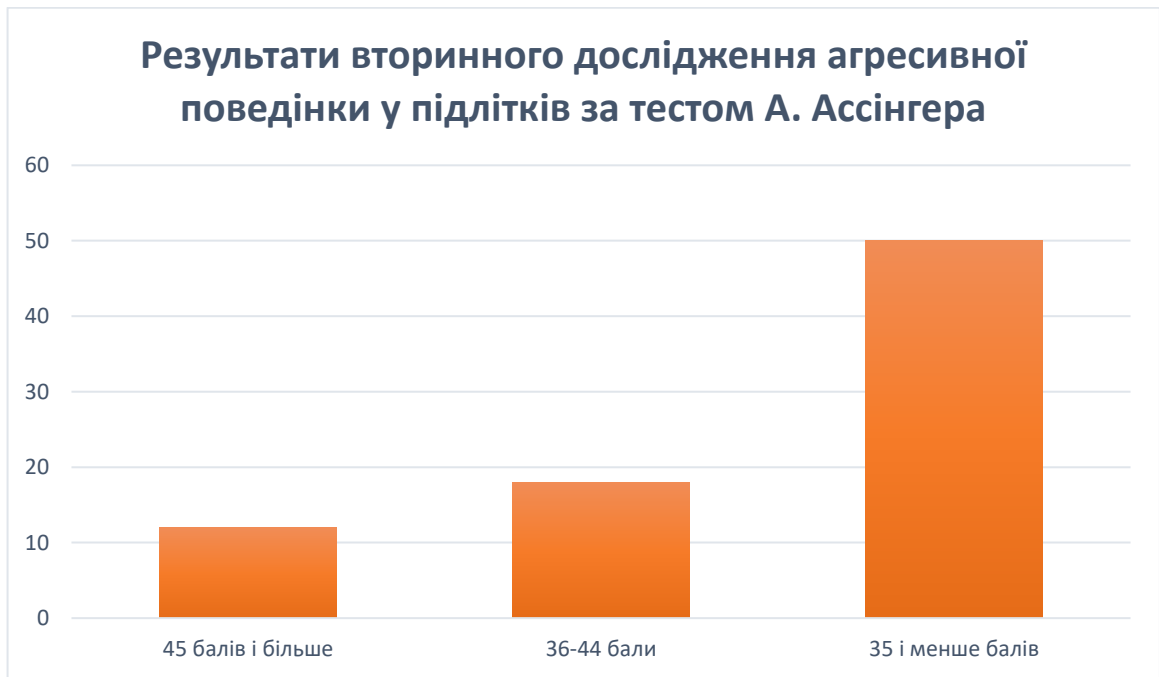

Рис. 3.1.3. Результати вторинного дослідження агресивної поведінки у підлітків за тестом А. Ассінгера

Узагальнюючий аналіз відповідей на основі набраних балів у вторинному дослідженні показує, що серед опитаних осіб переважають ті, хто набрав 35 і менше балів (50 осіб). Це свідчить про те, що більшість з них мають низький рівень агресивності та високий рівень миролюбності. Вони занадто миролюбні, що зумовлено недостатньою впевненістю у власній силі та можливостях. Хоча вони не гнутья під будь-яким вітерцем, їм не завадило б більше рішучості та самовпевненості для досягнення успіху.

Значна частина опитаних (18 осіб) демонструє помірний рівень агресивності та успішність. Вони мають здоровий рівень честолюбства та самовпевненості, що дозволяє їм досягати своїх цілей без надмірної жорстокості та агресивності.

Невелика частина опитаних (12 осіб) виявляє високий рівень агресивності та неврівноваженості. Вони часто жорстокі до інших і прагнуть досягти успіху за рахунок інтересів оточення.

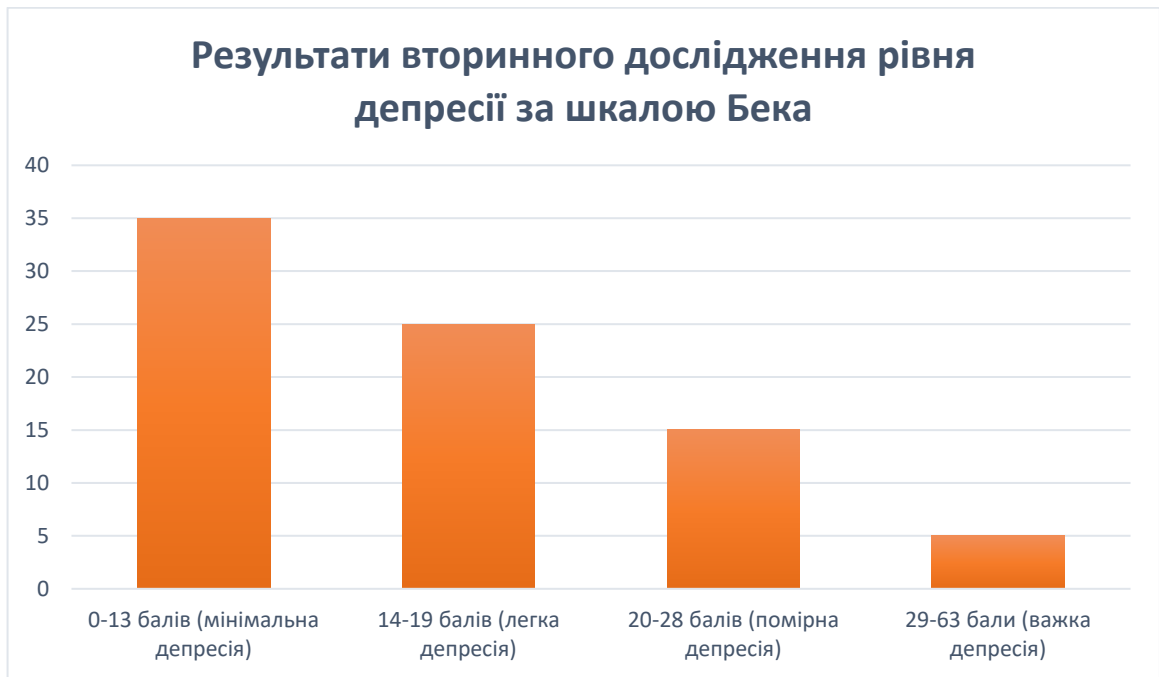

Рис. 3.1.4. Результати вторинного дослідження рівня депресії за шкалою Бека

Аналізуючи дані вторинного дослідження рівня депресії, використовуючи шкалу Бека, можна спостерігати наступну розподілку: 35 респондентів мають мінімальний рівень депресії (0-13 балів), 25 осіб - легку депресію (14-19 балів), 15 осіб - помірну депресію (20-28 балів), та 5 осіб - важку депресію (29-63 бали). Ці результати відображають зниження кількості осіб із зростанням тяжкості депресії.

За шкалою Бека, яка є одним з найбільш усталених засобів для діагностики рівня депресії, оцінка вище 29 балів вказує на наявність важких симптомів депресії, що вимагає професійного психотерапевтичного втручання. Натомість, низький рівень (0-13 балів) може свідчити про стан близький до норми або наявність мінімальних симптомів депресії, що не заважають повсякденному функціонуванню особи.

У рамках програми соціальної профілактики девіантної поведінки серед підлітків та їхніх родин було проведено оцінювання ефективності цієї ініціативи. До впровадження програми зафіксовано наявність девіантної поведінки у 37 з 80 підлітків, що становить 46.25%. Однак після завершення

програми спостерігалось зниження цього показника, що свідчить про позитивний вплив проведених заходів.

Програма включала низку компонентів, таких як освітні сесії для підлітків, роботу з сім'ями, надання психологічної підтримки та розвиток соціальних навичок. Основна мета полягала у зміцненні розуміння норм і цінностей спільноти, зниженні ризику участі у ризикованих поведінках та покращенні взаємин у сім'ї.

Відзначається, що комплексний підхід до проблеми, що включав як роботу з індивідуальними підлітками, так і з їхніми родинами, дозволив досягнути зменшення кількості підлітків з девіантною поведінкою. Завдяки залученню родин і підвищенню їхньої обізнаності та відповідальності у вихованні дітей можна вважати програму успішною у досягненні поставлених цілей.

Таблиця 2.1.2.

Результати дослідження кількості підлітків з девіантною поведінкою

Категорія	Кількість осіб	Відсоток від загальної кількості (%)
Підлітки з девіантною поведінкою	22	27,5%
Підлітки без ознак девіантної поведінки	58	72,5%
Загальна кількість	80	100%

Кількість підлітків з девіантною поведінкою знизилася з 37 до 22 осіб, що становить зниження на 15 осіб (40%). Це автоматично збільшує кількість підлітків без ознак девіантної поведінки до 58 осіб, змінюючи їхній відсоток до 72.5%.

Подальше дослідження та моніторинг результатів програми будуть корисними для адаптації та покращення майбутніх ініціатив, спрямованих на боротьбу з девіантною поведінкою серед молоді. Це також допоможе визначити довгострокові впливи профілактичних заходів на поведінку підлітків і стан їхнього соціального здоров'я.

Профілактика девіантної поведінки у підлітків є важливою задачею сучасної педагогіки та психології, зважаючи на зростання соціальних та психологічних викликів у період підліткового віку. Результати вторинного дослідження, проведеного після впровадження профілактичної програми, свідчать про значне зниження рівнів агресивної та ворожої поведінки серед підлітків. Учасники програми продемонстрували суттєве зменшення показників фізичної агресії, роздратування, вербальної агресії та підозрливості, що вказує на позитивний вплив заходів профілактики на їхню емоційну та поведінкову стабільність.

Крім того, зменшення рівня агресії супроводжувалося покращенням соціальної адаптації підлітків, зниженням конфліктності в міжособистісних взаємодіях та підвищенням почуття контролю над власними емоціями. Програма також сприяла зниженню рівня депресії та підвищенню самооцінки учасників.

Загалом, результати дослідження підтверджують ефективність програми з профілактики агресивної та девіантної поведінки серед підлітків. Зниження всіх форм агресії та ворожості свідчить про успішність програми як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі, оскільки розвиток навичок емоційної регуляції, соціальної адаптації та здорової комунікації є ключовими факторами профілактики девіантної поведінки.

3.2. Методичні рекомендації для соціальних працівників з профілактики девіантної поведінки у підлітків

Профілактика девіантної поведінки у підлітків є важливою складовою роботи соціальних працівників, які працюють з молоддю в умовах стрімких соціальних, економічних та культурних змін. Девіантна поведінка у підлітковому віці часто проявляється через порушення соціальних норм і правил, що може мати серйозні наслідки для розвитку особистості та її соціальної адаптації. Сучасне суспільство стикається з широким спектром проблем, таких як агресія, правопорушення, залежність від психоактивних речовин, що вимагає нових підходів до соціальної роботи. Вивчення цієї проблематики дозволяє глибше зрозуміти механізми формування девіантної поведінки та розробити ефективні профілактичні стратегії.

Профілактика девіантної поведінки серед підлітків є актуальною темою у сучасній соціології та соціальній роботі. Девіантна поведінка, яка охоплює широкий спектр дій, що відхиляються від соціальних норм, може включати правопорушення, агресію, вживання наркотиків, а також інші форми поведінки, що завдають шкоди як самим підліткам, так і суспільству в цілому. Розуміння причин та механізмів, що призводять до девіантної поведінки, є ключовим для ефективного втручання соціальних працівників. Соціальні працівники повинні мати глибоке розуміння соціальних, економічних, психологічних та культурних факторів, що впливають на підлітків, аби розробити і реалізувати відповідні профілактичні заходи.

Важливою складовою профілактичної роботи є раннє виявлення ризиків девіантної поведінки. Соціальні працівники повинні вміти діагностувати проблемні ситуації ще на початкових етапах, щоб своєчасно втрутитися і запобігти їх подальшому розвитку. Це включає оцінку психосоціальних та сімейних факторів, психологічних характеристик підлітка, а також його соціальних зв'язків. Одним з ключових інструментів такої діагностики є використання соціально-психологічних методик, які допомагають виявити потенційні загрози.

У соціальній роботі з підлітками особливої уваги заслуговують фактори, що впливають на виникнення девіантної поведінки. До таких факторів можна віднести соціальне середовище, сімейні проблеми, низький рівень освіти, емоційну нестабільність, проблеми ідентичності, а також вплив однолітків та медіа. Успішна профілактика вимагає глибокого аналізу цих чинників та розробки програм, які враховують індивідуальні особливості підлітків.

Дослідження показують, що основними причинами девіантної поведінки є не лише індивідуальні особливості підлітків, а й вплив соціального оточення, сімейних стосунків, групи однолітків та культурних норм. Соціальні працівники повинні враховувати ці фактори при розробці та реалізації профілактичних програм. У цьому контексті особливу увагу слід приділити підходам, які базуються на зміцненні позитивних взаємозв'язків у родині та громадах, розвитку навичок соціальної адаптації, а також формуванні критичного мислення у підлітків.

Для досягнення ефективності профілактичної роботи соціальним працівникам важливо використовувати різноманітні методи та стратегії. Це можуть бути як індивідуальні, так і групові сесії, тренінги, освіта батьків, співпраця з навчальними закладами та громадами. Ключовим аспектом є участь самих підлітків у створенні та реалізації профілактичних заходів, що сприяє формуванню почуття відповідальності та власної значимості.

Основою успішної профілактики девіантної поведінки є розуміння психологічних аспектів, які впливають на підлітків. Соціальні працівники повинні бути ознайомлені з розвитком особистості, віковими кризами, а також з особливостями емоційної та соціальної адаптації. Важливо враховувати, що підлітковий вік є періодом активного формування самосвідомості та соціальних зв'язків, що може спричинити як позитивні, так і негативні наслідки.

Розробка профілактичних програм повинна базуватися на теоретичних моделях, які враховують емоційний інтелект, когнітивні процеси та соціальні

навички. Наприклад, методи, які сприяють розвитку критичного мислення, можуть допомогти підліткам оцінювати ризики і наслідки своїх дій, що, у свою чергу, знижує ймовірність девіантної поведінки. Психологічні тренінги, спрямовані на формування емоційної стійкості та соціальних навичок, також є ефективними інструментами у цій сфері.

Соціальні працівники повинні активно залучати сім'ї підлітків до процесу профілактики. Дослідження підтверджують, що родина є однією з найважливіших систем, які впливають на формування поведінки підлітка. Програми, що спрямовані на зміцнення сімейних зв'язків, повинні включати навчання батьків навичкам комунікації, вирішення конфліктів та емоційної підтримки. Важливим аспектом є також підвищення обізнаності батьків щодо можливих ризиків, пов'язаних із девіантною поведінкою, а також розвитку вміння розпізнавати знаки тривоги.

Індивідуальні консультації для батьків можуть стати ефективним інструментом для виявлення та обговорення сімейних проблем, що можуть сприяти девіантній поведінці підлітків. Психосоціальні тренінги для сімей, які охоплюють теми емоційної підтримки, активного слухання та встановлення меж, можуть значно покращити атмосферу у родині, що, в свою чергу, позитивно вплине на підлітка.

Важливим аспектом профілактики девіантної поведінки є тісна співпраця соціальних працівників з навчальними закладами. Установи освіти мають бути залучені до реалізації профілактичних програм, оскільки саме тут підлітки проводять значну частину свого часу. Спільні ініціативи можуть включати проведення тренінгів, семінарів та круглих столів, які сприятимуть розвитку соціальних навичок, підвищенню обізнаності про ризики та наслідки девіантної поведінки.

Соціальні працівники можуть допомогти в створенні безпечного і підтримуючого середовища в навчальних закладах, що є запорукою профілактики агресії та булінгу. Програми, спрямовані на розвиток

позитивного самоусвідомлення та навичок співпраці, можуть стати основою для формування здорових стосунків між підлітками. Крім того, важливо, щоб педагоги були навчені виявляти та реагувати на ранні ознаки девіантної поведінки, що дозволить вчасно втрутитися і забезпечити необхідну підтримку.

Активне залучення підлітків до громадських ініціатив та проектів може стати ефективним методом профілактики девіантної поведінки. Соціальні працівники повинні заохочувати молодь брати участь у волонтерських програмах, молодіжних клубах, спортивних заходах та творчих проектах. Такі заходи сприяють формуванню відчуття приналежності до громади, підвищують самооцінку та розвивають соціальні навички.

Крім того, важливим аспектом є створення умов для самостійного прийняття рішень підлітками. Програми, що пропонують можливість вибору та самовираження, можуть зменшити ризик девіантної поведінки. Залучення однолітків у роль позитивних моделей поведінки також є важливим елементом, оскільки підлітки часто схильні наслідувати своїх друзів.

Загалом, профілактика девіантної поведінки серед підлітків вимагає комплексного підходу, що включає психологічну підтримку, активну роботу з родинами, співпрацю з навчальними закладами та залучення громади. Соціальні працівники повинні бути готові до роботи з різноманітними групами підлітків, враховуючи їх індивідуальні особливості, потреби та соціальний контекст. Важливо, щоб профілактичні програми були гнучкими та адаптивними, що дозволяє оперативно реагувати на зміни у соціальному середовищі та нові виклики, які постають перед молоддю.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі роботи проведено оцінку результатів впровадження програми профілактики девіантної поведінки серед підлітків. Основною

метою цього етапу було виявлення ефективності методів і підходів, застосованих у процесі соціальної роботи, а також аналіз змін у поведінці підлітків після участі в програмі.

Зібрані емпіричні дані показали, що програма профілактики мала суттєвий позитивний вплив на поведінку підлітків. Найбільш помітним результатом стало зниження рівня агресивної поведінки та конфліктності. Підлітки, які демонстрували агресивні та деструктивні форми поведінки до участі в програмі, після її завершення значно рідше вдавалися до агресивних дій, частіше обираючи конструктивні способи вирішення конфліктів. Це свідчить про формування у них навичок емоційної саморегуляції та покращення соціальних взаємодій.

Крім того, відзначено покращення соціальної адаптації підлітків. Учасники програми почали проявляти вищий рівень самоконтролю, відповідальності та самоорганізації. Значно покращилися їхні стосунки з однолітками і дорослими, зокрема, у навчальному середовищі та в сім'ї. Це стало можливим завдяки підвищенню соціальної компетентності підлітків, їх здатності до ефективної комунікації та самостійного вирішення проблем.

Робота з батьками також відіграла важливу роль у покращенні результатів програми. Сімейні тренінги та індивідуальні консультації сприяли зміцненню сімейних відносин, зниженню конфліктності та підвищенню рівня взаємної підтримки в сім'ях учасників. Завдяки цьому, підлітки отримали позитивні моделі поведінки, які сприяли їхньому емоційному та соціальному розвитку.

Окрему увагу було приділено рекомендаціям для соціальних працівників. На основі отриманих результатів розроблено методичні рекомендації для подальшої профілактичної роботи, зокрема, щодо важливості індивідуального підходу до кожного підлітка, інтеграції роботи з сім'ями, а також регулярного моніторингу змін у поведінці учасників. Це

дозволить своєчасно виявляти ризики та коригувати профілактичні заходи для досягнення кращих результатів.

Таким чином, результати третього розділу підтверджують, що впровадження комплексних профілактичних програм, орієнтованих на індивідуальні потреби підлітків і залучення їхніх родин, є ефективним інструментом для запобігання девіантній поведінці. Програма продемонструвала позитивні довгострокові результати, зокрема зниження агресії, покращення соціальної адаптації та зміцнення сімейних стосунків. Це підтверджує необхідність впровадження таких програм у систему соціальної роботи для подальшого запобігання девіантній поведінці серед підлітків.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження було досягнуто основних завдань, поставлених у вступі роботи, що дозволило отримати науково обґрунтовані результати і сформулювати ключові висновки.

1. Проаналізовано сутність та види девіантної поведінки підлітків. Виявлено, що девіантна поведінка підлітків є багатограним феноменом, що виникає внаслідок порушення соціальних норм та має різні форми прояву, серед яких виокремлено агресивну, адиктивну, віктимну, аморальну та делінквентну поведінку. В ході аналізу літературних джерел та емпіричних даних, було охарактеризовано кожен із цих видів, що дозволило глибше зрозуміти механізми виникнення девіантної поведінки та її вплив на соціальну адаптацію підлітків. Особливу увагу приділено ролі соціальних інститутів, зокрема сім'ї, школи та соціального оточення, у формуванні девіантної поведінки.
2. Виокремлено та охарактеризовано основні чинники, що сприяють проявам девіантної поведінки у підлітковому віці. Дослідження дозволило виявити широкий спектр факторів, які впливають на розвиток девіантної поведінки у підлітків. Серед них особливе місце посідають соціальні, економічні, психологічні та біологічні чинники. Встановлено, що соціально-економічна нестабільність, низький рівень сімейної підтримки, конфлікти в родині, педагогічні недоліки, а також негативний вплив соціальних груп та масової культури є основними каталізаторами девіантної поведінки. Результати дослідження підкреслюють важливість ранньої ідентифікації ризиків, пов'язаних із цими чинниками, для ефективної профілактики девіантних проявів.
3. Діагностовано прояви девіантної поведінки у підлітків. В ході емпіричної частини роботи було здійснено діагностику проявів

девіантної поведінки серед підлітків, що дозволило виявити найбільш поширені форми таких відхилень. Було визначено, що серед підлітків найчастіше проявляється агресивність, порушення соціальних норм та вживання психоактивних речовин. Крім того, діагностичний підхід дозволив охарактеризувати ключові соціально-психологічні риси, що супроводжують ці відхилення, зокрема низький рівень самоконтролю, підвищену тривожність та схильність до конфліктів. Встановлено, що діагностика є критично важливою для ефективної роботи з підлітками, оскільки своєчасне виявлення девіантної поведінки дозволяє розробити індивідуальні профілактичні заходи.

4. Розроблено та апробовано програму профілактики девіантної поведінки у підлітків. На основі теоретичного аналізу та проведеної діагностики була розроблена комплексна програма профілактики девіантної поведінки, що включала як індивідуальну роботу з підлітками, так і залучення їхніх сімей та освітнього середовища. Програма ґрунтувалася на системному підході, що передбачав поєднання освітніх, соціально-психологічних та правових заходів, спрямованих на усунення чинників, що провокують девіантну поведінку. У процесі профілактики девіантної поведінки підлітків валідними технологіями роботи соціальних працівників є: індивідуальна робота з підлітками; технологія кейс-менеджменту (ведення випадку), яка допомагає соціальному працівнику індивідуально супроводжувати підлітка та координувати взаємодію з іншими фахівцями (службами ювенальної превенції, психологами, педагогами, медиками); технології консультування; групова та сімейна робота; тренінгові технології з розвитку навичок комунікації, емоційного самоконтролю та попередження конфліктів; соціально-педагогічна профілактика; технології медіації (психосоціальне посередництво) для вирішення конфліктів між підлітками або між ними та дорослими; арт-терапії та спорт-терапії. У результаті апробації

програми було виявлено значне зниження рівня агресії та конфліктності серед учасників, покращення їхньої емоційної регуляції, підвищення соціальної адаптації та покращення стосунків з однолітками та дорослими.

Узагальнюючи, проведене дослідження підтвердило ефективність комплексного підходу до профілактики девіантної поведінки у підлітків, що базується на всебічному врахуванні індивідуальних особливостей кожного підлітка, його соціального оточення та специфіки проявів девіацій. Розроблена програма може бути успішно використана в практиці соціальної роботи з підлітками, що дозволить запобігати формуванню девіантних моделей поведінки та сприяти гармонійному розвитку особистості у процесі соціальної адаптації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник. Київ: ФОП Нічога С.О. 2020. 196 с.
URL: https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2020-07/Посібник_Протидія%20насилъству_0.pdf (дата звернення: 21.09.2024)
2. Апетик Н. М. та ін. Психокорекційні техніки як засіб формування адекватного образу Я і саморегуляції неповнолітніх з поведінковими девіаціями. Чернівці: Рута, 2000. 41 с.
3. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 134 с.
4. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій. Київ: МАУП, 2006. 88 с.
5. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посіб. до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота»: у 2 ч. Ч. 1. Теоретична частина. Вид. 2-ге, перероб. і доповн. Київ, 2016. 188 с.
6. Вольнова Л.М. Методичні рекомендації щодо психологопедагогічної роботи з важковиховуваними неповнолітніми Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. 43 с.
7. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. Київ, 2016. 188 с.
8. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.

9. Говорун Т. В. Гендерна психологія: навч. посіб. Київ: Академія, 2004. С. 198–250.
10. Головка Н. І. Соціальна профілактика правопорушень: навч. посіб. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2017. 174 с.
11. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам. Київ: Либідь, 2002. 520 с.
12. Денисов І.Г. Біологічні чинники девіантної поведінки та профілактика їх виявлень у вихованні громадської спрямованості у підлітковому віці. 2002. №7-8 (45-46). 207-212 С.
13. Діденко С.В., Козлова О.С. Психологія сексуальності Київ: Видавничий дім Альма-матер, 2009 . 304 с.
14. Збірник корекційних програм з профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів /Укладач: Сиско Н.М. Хмельницький, НМЦ ПТО ПК у Хмельницькій області, 2014. 473 с
15. Золотова Г.Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки неповнолітніх: Курс лекцій. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. 113 с.
16. Капська А.Й. Соціальна робота: Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.
17. Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція): Навчально- методичний посібник. Миколаїв, 2010. 240 с.
http://www.leonidpadrul.artphotoisrael.co.il/Nina_Kvitkovsky/Kvitkovska_Psyhologiya.pdf (дата звернення: 19.09.2024)
18. Козубовська І. В. Соціальна профілактика девіантної поведінки: корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей у процесі професійного педагогічного спілкування Ужгород: Патент, 1998. 195 с.
19. Кучерявенко Л.В. Девіантна поведінка: аналіз наукових підходів до пояснення її сутності і форм прояву в суспільстві. *Нова парадигма:*

- Журнал наукових праць*. Вип. 47. Київ: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. С. 181-187
- 20.Лазаренко В.І. Молодь та соціально-психологічні чинники девіантної поведінки в умовах трансформації суспільства. Дніпропетровськ, 2000. № 3 (11). С. 131-137.
- 21.Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки : навчальний посібник Київ : Академія праці і соціальних відносин, 2000. 50 с.
- 22.Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. Посібник. Київ: Либідь, 2011. 520 с.
- 23.Максимова Н.Ю. Психологічна профілактика схильності до алкоголю та наркотиків і психокорекційна робота з підлітками групи ризику. Практична психологія та соціальна робота. №2 2002. С. 2-4
- 24.Максимова Н.Ю., Толстоухова С.В. Соціально-психологічний аспект профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді. Київ, 2000. – 200 с.
- 25.Медведєв В. Психосоціальні умови кримінальних дій неповнолітніх. *Актуальні проблеми правознавства: Вип.5*. Тернопіль, 2002.С. 233 - 237.
- 26.Некрасова І.М. Психологія і педагогіка проблемних підлітків Київ: Марич, 2011. Ч. 2. – 64 с.
- 27.Немченко С.Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи: Монографія. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2008. 262 с.
- 28.Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник. Київ: Академвидав. 2003. 447 с
- 29.Оржеховська В.М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх: навч. метод. посіб. Черкаси: Вид. Чабаненко, 2008. С. 291-296
- 30.Панок В.Г., Луценко Ю. А. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду

- роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України). Київ : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. С. 24.
31. Парфанович І.І. Наукові підходи до профілактики поведінкових девіацій як сфери соціальної роботи. Соціальна робота та освіта. 2016. Т. 3, № 2. С. 42–49.
32. Підласий І. П. Корекція девіантної поведінки молодших школярів: Експериментальні матеріали Черкаси: ЧДГУ, 2002. 44 с.
33. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації /ред. Л.Г. Сокурянської. Харків: Вид. центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. 2000. С. 140-177.
34. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактики: Наказ Міністерства соціальної політики України від 10 вересня 2015 р. № 912. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15#Text> (дата звернення: 18.09.2024).
35. Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 25-27 листопада 2002.* Київ: Міленіум, 2002. 424 с.
36. Протопопов А. О., Савельєва Н. М. Проституція як соціальнопедагогічна проблема / За заг. ред. Н. М. Савельєвої Полтава: Дивосвіт. 2009.- 143 с
37. Протопопов А.О., Савельєва Н.М. Проституція як соціальнопедагогічна проблема: Монографія/ За аг. Ред.. Н.М. Савельєвої. Полтава: ПДПУ, 2009. 120 с.
38. Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, (м. Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, 4-5 листопада 2022 р.) в 2 т. Тернопіль : ЗУНУ, 2022. Т.2. 244 с. URL: http://psr.wunu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/TOM_Mater_ali-konferenc_i-1.pdf (дата звернення 29.08.2024)

- 39.Рибалка В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій проблемної особистості. Київ: Шк. світ, 2009. 128 с.
- 40.Рущенко І.П. Соціологія злочинності: Монографія. Харків: Вид-во Націон. ун-ту внутр. справ, 2001. 370 с.
41. Савельєва Н.М. Соціальна профілактика девіантної поведінки: курс лекцій з презентацією навч. посіб. Полтава: ПНПУ, 2016 р. 110 с.
- 42.Сєдих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток: Навч. посібник. 2- е вид., доп. Київ: Видавничий Дім «слово», 2015. 272 с.
- 43.Соціальна робота з підлітками з девіантної поведінкою та молодими людьми, які повернулись з місць позбавлення волі /За заг. ред. А.О. Бучака. Рівне, 2001. 28 с.
- 44.Суєтіна О.Є. Виховання підлітків з асоціальною поведінкою в умовах обмеження або позбавлення волі : навчально-методичний посібник. Миколаїв : АТОЛ, 2006. 438 с.
- 45.Сушик Н. С. Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків. Нова педагогічна думка.2018. № 1 (93) . С. 83-86. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/14551/1/sushyk_npd.pdf
(дата звернення 01.09.2024)
- 46.Терещенко Л.А Девіантна поведінка підлітків як соціально-педагогічна проблема. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка., Том. X., 2013
- 47.Технології соціально-педагогічної роботи: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. А.Й. Капської. Київ, 2000.
- 48.Товканець О. Молодіжна субкультура і девіантна поведінка. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»* 2011. Вип. 22. С. 170–172.
- 49.Тренінг психокорекції девіантної поведінки підлітків. Практична психологія та соціальна робота. 1998. №2. С. 16-17.

- 50.Тюптя Л.Т., Іванова І.В. Соціальна робота (теорія і практика): Навч. посіб. Київ: ВМУРОЛ «Україна», 2004. С. 228-236.
- 51.Фіцула М.М., Парфанович І.І. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання : навчальний посібник. Тернопіль : Навчальна книга, 2008. 432 с
- 52.Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с
- 53.Юрій М.Ф. Соціологія: Підручник Київ: Кондор, 2007. 288 с.
- 54.Чорна І.В. Девіантна поведінка підлітків. *Особистість, суспільство, закон.* Харків 2019. С. 211-214 URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_04_2019/pdf/60.pdf (дата звернення 29.08.2024)
- 55.Дмитрієва, С. М., Грибан, А. Р. (2022) Причини та прояви девіантної поведінки підлітків, шляхи її попередження і подолання. Актуальні питання психології: теорія, методика, практика: збірник матеріалів XI-тої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції, 10-11 жовтня 2022 р.. pp. 107-111.
- 56.Лісіцина Л.Б., Шевченко Р.П. Психосоматичні еквіваленти порушень емоційної сфери. Актуальні проблеми практичної психології Збірник наукових праць Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 17 травня 2024 р. Одеса. С. 205-208. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/20499/1/57.pdf> (дата звернення 27.08.2024)
- 57.Середа І. В. Основи психосоматики: навчально-методичний посібник для самостійної роботи студентів з курсу за змішаною формою навчання. Миколаїв : Видавець Румянцева Г. В., 2022. 156 с.
58. Козубовська І.В. Булеза Б.Я. Палкуш В.П. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх групи ризику США в процесі соціальної інклюзії. Вісник науки та освіти. С. 556-574 URL:

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/54954/1/556.pdf>

(дата

звернення 26.08.2024)

59. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посіб. до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка»: у 2 ч. Ч. 2. Практична частина. Вид. 2-ге, перероб. і доповн. Київ, 2016. 193 с
60. Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник. Київ: ФОП Нічога С.О. 2020. 196 с.
61. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки: Навчально-методичний посібник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с
62. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід: монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. 300 с
63. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник / Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
64. Савельєва Н. М. С 12 Соціальна профілактика девіантної поведінки: навчальний контент в оновленому форматі. Полтава: ПНПУ, 2020 р. 184 с.
65. Кравчук С. Л. Особливості життєстійкості, як фактора психологічної пружності особистості юнацького віку в умовах воєнного конфлікту. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. 2018. Вип. 1(1). С. 99-105.
66. Кузьменко В. В., Діса О. В., Шинкаренко І. О. Психологія девіантної поведінки: навч. посіб. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2019. 68 с
67. Ресоціалізація неповнолітніх правопорушників в Україні та Польщі: [колективна монографія] / за ред. П. М. Гусака; [П. М. Гусак, Л. Є. Гусак,

- Л. А. Мартіросян, С. Ю. Чернета, J. Rejman та ін.]. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 280 с.
- 68.Зозуляк-Случик Р. В. Етика соціальної роботи : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ : НАІР, 2019. 204 с.
- 69.Зозуляк-Случик Р. Особливості соціально-педагогічної профілактики віктимності у середовищі підлітків. Джерела. 2018. № 1–4. С.66–68.
- 70.Зозуляк-Случик Р., Гавриш М. Особливості віктимної поведінки підлітків. Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи : тези доповідей IV всеукр. з міжнар. участю наук.-практ. конф., м. Івано-Франківськ, 19 квітня 2019 р. Івано-Франківськ : НАІР, 2019. С. 191– 194.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник діагностики агресивних
та ворожих людей Басса-Дарки

Інструкція. Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить Вам, поставте поруч знак «+», якщо не підходить, то «-».

1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені призначено.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчуття.
8. Коли мені доводилося обдурювати кого-небудь, я відчував нестерпні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоби розкидатися речами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо ліпше, ніж я очікував.
15. Я часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь.
17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, грюкаю дверима.
19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим.
20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому наперекір.

21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять.
23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, які ухиляються від роботи, мусять почувати провину.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку.
26. Я не здатний на брутальні жарти.
27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоби вони не зазнавалися.
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби.
30. Доволі багато людей задрять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало допомагаю своїм батькам.
33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоб їх поставили на місце.
34. Я ніколи не буваю похмурих від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось дратує мене, я не звертаю уваги.
37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді «гризе» заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються.
39. Навіть, якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи пробачили.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене.
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужакам».
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую.
48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось.

49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Часто почуваю себе, мов діжка з порохом, що осьось вибухне.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою непросто ладнати.
52. Я завжди розмірковую про те, які причини змушують людей робити приємне мені.
53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших.
56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першу-ліпшу річ.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить мене зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це.
60. Я лаюся тільки через злість.
61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубий із людьми, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюсь через дрібниці.
70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене.

71. Я часто тільки вдаюся до погроз, а не збираюся їх реалізувати.

72. Останнім часом я став занудою.

73. Під час суперечки я часто підвищую голос.

74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей.

75. Я ліпше поступлюся своїми принципами, ніж сперечатимусь.

Ключ до опитувальника

Фізична агресія: «Так»: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68. «Ні»: 9, 17, 41.

Непряма агресія: «Так»: 2, 18, 34, 42, 56, 63. «Ні»: 10, 26, 49.

Роздратування: «Так»: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72. «Ні»: 11, 35, 69.

Негативізм: «Так»: 4, 12, 20, 23. «Ні»: 36.

Образа: «Так»: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58. «Ні»: 44.

Підозрілість: «Так»: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59. «Ні»: 65, 70.

Вербальна агресія: «Так»: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73. «Ні»: 39, 66, 74, 75.

Почуття провини.: «Так»: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості: сума балів за шкалами «образа» і «підозрілість».

Індекс агресивності: сума балів за шкалами «фізична агресія», «роздратування» і «вербальна агресія».

Додаток Б

Ключ до опитувальника Басс-Дарки з відповідями підлітків з девіантною поведінкою

Фізична агресія

– «Так»: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68 (7 питань)

– «Ні»: 9, 17, 41 (3 питань)

20 підлітків відповіли «Так» на більшість питань про фізичну агресію.

Непряма агресія

– «Так»: 2, 18, 34, 42, 56, 63 (6 питань)

– «Ні»: 10, 26, 49 (3 питань)

15 підлітків відповіли «Так» на більшість питань про непрямую агресію.

Роздратування

– «Так»: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72 (8 питань)

– «Ні»: 11, 35, 69 (3 питань)

25 підлітків відповіли «Так» на більшість питань про роздратування.

Негативізм

– «Так»: 4, 12, 20, 23 (4 питань)

– «Ні»: 36 (1 питання)

10 підлітків відповіли «Так» на більшість питань про негативізм.

Образа

– «Так»: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58 (7 питань)

– «Ні»: 44 (1 питання)

18 підлітків відповіли «Так» на більшість питань про образу.

Підозрілість

– «Так»: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59 (8 питань)

– «Ні»: 65, 70 (2 питань)

22 підлітків відповіли «Так» на більшість питань про підозрілість.

Вербальна агресія

– «Так»: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73 (9 питань)

– «Ні»: 39, 66, 74, 75 (4 питань)

28 підлітків відповіли «Так» на більшість питань про вербальну агресію.

Почуття провини

– «Так»: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67 (9 питань)

12 підлітків відповіли «Так» на більшість питань про почуття провини.

Розрахунок індексів

Індекс ворожості

Індекс ворожості = сума балів за шкалами «образа» і «підозрілість».

- Образа: 18 підлітків
- Підозрілість: 22 підлітків
- Індекс ворожості = $18 + 22 = 40$
- Індекс агресивності
- Індекс агресивності = сума балів за шкалами «фізична агресія», «роздратування» і «вербальна агресія».
- Фізична агресія: 20 підлітків
- Роздратування: 25 підлітків
- Вербальна агресія: 28 підлітків
- Індекс агресивності = $20 + 25 + 28 = 73$

Додаток В

Тест А. Ассінгера

Тест дає змогу визначити, чи достатньо людина коректна до оточення і чи легко спілкуватися з нею. Для більшої об'єктивності відповідей можна здійснити взаємо-оцінювання, коли колеги відповідають на запитання один одного. Це допоможе зрозуміти, наскільки правильна їхня самооцінка.

Оцінювання агресивності у стосунках

Підкресліть відповідь: I. Чи схильні Ви шукати шляхи до примирення після чергового службового конфлікту?

1. Завжди.
2. Іноколи.
3. Ніколи.

II. Як Ви поведетесь у критичній ситуації?

1. Переживаєте внутрішнє кипіння.
2. Зберігаєте спокій.
3. Втрачаєте самоконтроль.

III. Яким вважають Вас колеги?

1. Самовпевненим та заздрісним.
2. Дружелюбним.
3. Спокійним і незаздрісним.

IV. Як Ви відреагуєте, якщо Вам запропонують відповідальну посаду?

1. Приймете її з деякими побоюваннями.
2. Погодитесь без коливань.
3. Відмовитесь від неї заради особистого спокою.

V. Як Ви будете поводитись, якщо хтось із колег без дозволу візьме з Вашого столу папір?

1. Отримає від Вас «на горіхи».
2. Змусите повернути.
3. Запитаєте, чи не потрібно йому ще що-не-будь.

VI. Якими словами Ви привітаєте чоловіка (дружину), якщо він (вона) повернувся з роботи пізніше, ніж звичайно?

1. «Що це тебе так затримало»?
2. «Де ти стирчиш допізна»?
3. «Я вже почав (почала) хвилюватися».

VII. Як Ви поводитесь за кермом автомобіля?

1. Чи намагаєтесь обігнати машину, яка «показала Вам хвіст»?
2. Вам байдуже, скільки машин Вас обігнало.
3. Помчитесь з такою швидкістю, щоб ніхто не наздогнав Вас.

VIII. Якими Ви вважаєте свої погляди на життя?

1. Збалансованими.
2. Легковажними.
3. Досить категоричними.

IX. Які заходи Ви вживаєте, якщо не все вдається?

1. Намагаєтесь перекласти провину на іншого.
2. Примиряєтесь.

3. Стаєте надалі обережнішим.

X. Як Ви відреагуєте на фейлетон про випадки розпущеності серед сучасної молоді?

1. «Час уже заборонити їм такі розваги».

2. «Потрібно створити для них можливість організовано і культурно відпочивати».

3. «І чого ми стільки з ними клопочемось?»

XI. Що Ви відчуваєте, якщо посаду, яку Ви хотіли обійняти, посів інший?

1. «І навіщо я на це нерви витрачав?»

2. «Напевне, його фізіономія шефу приємніша».

3. «Можливо, в мене це вийде наступного разу».

XII. Як Ви переглядаєте страшний фільм?

1. Боїтесь.

2. Нудитесь.

3. Отримуєте справжнє задоволення.

XIII. Якщо через дорожню пробку Ви запізнюєтесь на важливу нараду?

1. Будете нервувати під час засідання.

2. Спробуєте викликати поблажливість партнерів.

3. Засмутитесь.

XIV. Як Ви ставитесь до своїх спортивних успіхів?

1. Обов'язково намагаєтесь виграти.

2. Цінуєте задоволення відчутти себе знову молодим.

3. Дуже сердитесь, якщо не щастить.

XV. Як Ви вчините, якщо Вас погано обслуговували в ресторані?

1. Стерпите, уникаючи скандалу.

2. Викличете метрдотеля і зробите йому зауваження.

3. Звернетесь зі скаргою до директора ресторану.

XVI. Як Ви будете поводитись, якщо Вашу дитину образили в школі?

1. Поговорите із вчителем.
2. Влаштуєте скандал батькам «малолітнього злочинця».
3. Порадити дитині дати відсіч.

XVII. Яка, на Вашу думку, Ви людина?

1. Середня.
2. Самовпевнена.
3. Пробивна.

XVIII. Що Ви відповісте підлеглому, з яким зіткнулись у дверях установи, якщо він почав просити вибачення?

1. «Вибачте, це моя провина».
2. «Нічого, пусте».
3. «А уважнішим Ви бути не можете?!»

XIX. Як Ви відреагуєте на статтю в газеті про випадки хуліганства серед молоді?

1. «Коли ж нарешті будуть прийняті конкретні міри?!»
2. «Потрібно ввести тілесні покарання».
3. «Неможна все звалювати на молодь, винні й вихователі!»

XX. Уявіть, що Вам доведеться заново народитись, але вже твариною.

Яку тварину Ви оберете?

1. Тигра чи леопарда.
2. Домашню кішку.
3. Ведмедя.

Тепер уважно перегляньте підкреслені відповіді. Додайте номери відповідей.

Результати:

45 і більше балів. Ви занадто агресивні, до того ж нерідко буваєте невірноваженим та жорстоким до інших. Ви сподіваєтесь здобути керівні «верхи», розраховуючи на власні методи, досягти успіху, жертвуючи

інтересами оточення, тому Вас не дивує неприязність співробітників, але за найменшої нагоди Ви намагаєтесь їх за це покарати.

36–44 бали. Ви помірно агресивні, але досить успішно крокуєте по життю, оскільки у Вас достатньо здорового честолюбства та самовпевненості.

35 і менше балів. Ви занадто миролюбні, що зумовлено недостатньою впевненістю у власній силі і можливостях. Це зовсім не означає, що Ви як травинка гнетесь під буд-яким вітерцем. І все ж більше рішучості Вам не завадить!

Якщо за сім і більше питань Ви набрали по три бали і менше ніж за сім питань — по одному балу, то вибухи Вашої агресивності мають швидше руйнівний, аніж конструктивний характер. Ви схильні до непродуманих вчинків і запеклих дискусій. Ставитесь до людей зневажливо і своєю поведінкою провокуєте конфліктні ситуації, яких цілком могли б уникнути.

Якщо за сім і більше питань Ви отримали по одному балу і менше, ніж за сім запитань — по три бали, то Ви занадто скуті. Це не означає, що Вам не притаманні спалахи агресивності, але пригнічуєте їх аж занадто ретельно.

Додаток Д

Ключ до теста А. Ассінгера з відповідями підлітків

Результати тесту на агресивність у стосунках

Бали	Кількість осіб
21	3
22	2
23	4
25	5

27	4
28	3
30	5
31	3
32	4
34	3
35	5
36	2
37	4
38	3
39	2
40	5
42	4
43	2
44	3
45	5
46	2
47	4

48

3

Додаток Е
Шкала депресії Бека

Цей опитувальник складається з групи тверджень. Прочитайте, будь-ласка, кожен групу тверджень і виберіть те, яке найбільш точно характеризує ваше самопочуття, мислення і настрої на сьогодні. Обведіть колом номер вибраного твердження. Зверніть увагу, що спершу необхідно прочитати усі твердження в одній групі і лиш тоді робити вибір.

№		
1	0. Мені не сумно. 1. Мені сумно, я чуюсь пригніченим. 2. Я увесь час чуюсь сумним, пригніченим і не можу відволіктись від цього стану. 3. Я відчуваю нестерпний сум та тугу.	
2	0. Я спокійно думаю про майбутнє. 1. Думки про майбутнє викликають в мені страх та тривогу. 2. Мені нема чого чекати від майбутнього і на що надіятися. 3. Я відчуваю, що в моєму майбутньому нема нічого доброго і я нічого не можу змінити.	
3	0. Я не відчуваю себе невдахою. 1. Я відчуваю, що в мене більше невдач, ніж у інших людей. 2. Моє життя – це суцільна низка невдач та помилок. 3. Я абсолютний невдаха в усьому (навчанні, праці, сімейному житті і т.д.)	

4	<p>0. Я отримую задоволення від улюблених занять і речей.</p> <p>1. Я не отримую такого задоволення, як раніше од улюблених занять та речей.</p> <p>2. Я ні від чого не отримую задоволення.</p> <p>3. Будь-яке заняття викликає в мені нудьгу та тугу.</p>	
5	<p>0. Я не відчуваю відчуття провини.</p> <p>1. Я доволі часто відчуваю провину.</p> <p>2. Я дуже часто чуюсь поганою людиною і мене мучить відчуття провини.</p> <p>3. Мене мучить постійне відчуття провини.</p>	
6	<p>1. Я не вважаю, що заслуговую покарання.</p> <p>2. Я допускаю, що заслуговую покарання.</p> <p>3. Я вважаю, що маю бути покараний.</p> <p>4. Я відчуваю, що доля карає мене.</p>	
7	<p>0. Я в основному задоволений тим, ким я є.</p> <p>1. Я незадоволений собою.</p> <p>2. Я гидкий собі.</p> <p>3. Я ненавиджу себе.</p>	
8	<p>0. Я не думаю, що я гірший, ніж інші люди.</p> <p>1. Я критикую себе за слабкості та помилки.</p> <p>2. Я постійно докоряю собі за різні помилки.</p> <p>3. Я докоряю собі за усе погане, що діється навколо.</p>	
9	<p>0. У мене не виникає думок про самогубство.</p> <p>1. У мене бувають думки про самогубство, але я знаю, що не зроблю цього.</p> <p>2. Я хочу вмерти і планую самогубство.</p> <p>3. Якщо б була нагода, я б зробив самогубство.</p>	

10	<p>0. Я не плачу більш часто, ніж звичайно.</p> <p>1. Я плачу частіше, ніж звичайно.</p> <p>2. Я увесь час плачу.</p> <p>3. Раніше я часто плакав, але тепер не можу заплакати навіть тоді, коли мені цього хочеться.</p>	
11	<p>0. Я не дратуюсь частіше, ніж звичайно.</p> <p>1. Я дратуюся легше, ніж звичайно.</p> <p>2. Я постійно відчуваю роздратування та почуття внутрішнього незадоволення.</p> <p>Те, що раніше дратувало мене, тепер мені стало байдуже.</p>	
12	<p>0. Я не втратив цікавості до людей.</p> <p>1. Люди цікавлять мене менше, ніж раніше.</p> <p>2. Я майже повністю втратив інтерес до людей.</p> <p>Люди мені глибоко байдужі.</p>	
13	<p>0. Мені не є важче, ніж звичайно приймати рішення.</p> <p>1. Тепер частіше, ніж раніше я зволікаю з прийняттям рішень.</p> <p>2. Мені дуже важко прийняти будь-яке рішення.</p> <p>Я не в стані приймати жодних рішень.</p>	
14	<p>0. Я не вважаю, що виглядаю гірше, ніж звичайно.</p> <p>1. Мене турбує, що я виглядаю дещо гірше ніж звичайно і старшим, ніж на свій вік.</p> <p>2. Я відчуваю, що з кожним днем виглядаю усе гірше.</p> <p>Я переконаний, що виглядаю жахливо.</p>	
15	<p>0. Мені працюється так, як і раніше.</p> <p>1. Тепер мені часто доводиться змушувати себе братися до праці.</p> <p>2. Я з великою трудностю змушую себе взятися до</p>	

	<p>праці.</p> <p>Я не в стані працювати.</p>	
16	<p>0. Я сплю не менше і не гірше, ніж раніше.</p> <p>1. Я сплю гірше, ніж раніше.</p> <p>2. Я буджуся на 1-2 години раніше, ніж звичайно і мені важко знову заснути.</p> <p>Я буджуся на декілька годин раніше, ніж звичайно і вже не можу заснути.</p>	
17	<p>0. Я не втомлююся більше, ніж звичайно.</p> <p>1. Я втомлююся значно легше, ніж раніше.</p> <p>2. Я втомлююся від будь-якого заняття.</p> <p>Я чуюся настільки втомленим, що не в стані будь-чим займатися.</p>	
18	<p>0. У мене нормальний апетит.</p> <p>1. У мене погіршився апетит.</p> <p>2. У мене майже відсутній апетит.</p> <p>У мене зовсім нема апетиту.</p>	
19	<p>1. Моя вага залишається незмінною.</p> <p>2. За останній час я схуд більше ніж на 3 кг.</p> <p>3. За останній час я схуд більше ніж на 5 кг.</p> <p>4. За останній час я схуд більше ніж на 7 кг.</p> <p>Я намагаюся схуднути, свідомо обмежуючи себе в їжі: так / ні</p>	
20	<p>0. Моє тілесне здоров'я є добре.</p> <p>1. Мене турбують наявні у мене фізичні симптоми (наприклад, болі в животі, запори та ін.).</p>	

	<p>2. Я дуже занепокоєний наявними в мене фізичними симптомами.</p> <p>Я настільки занепокоєний станом свого тілесного здоров'я, що практично не можу думати ні про що інше.</p>	
21	<p>0. Мій інтерес до статевого життя за останній час не зменшився.</p> <p>1. Статеве життя мене цікавить зараз менше, ніж звичайно.</p> <p>2. Мій інтерес до статевого життя значно зменшився.</p> <p>Я повністю втратив інтерес до статевого життя.</p>	

Результати шкали депресії Бека інтерпретуються наступним чином:

- 0-13 балів: Мінімальна депресія.
- 14-19 балів: Легка депресія.
- 20-28 балів: Помірна депресія.
- 29-63 бали: Важка депресія

Додаток ж

Зміст програми профілактики девіантної поведінки серед підлітків

Блок роботи з підлітками

Вправа №1 «Коло підтримки»

- мета: розвиток довіри, навичок взаємодії та емоційної підтримки у групі;
- опис: учасники сидять у колі. Кожен має можливість по черзі розповісти про ситуацію, яка була для нього складною чи емоційно важкою. Інші учасники по черзі пропонують підтримку у формі порад, схвалення або просто вислуховують. Після кожного виступу група обговорює, що допомогло почуватися краще, а що — ні;
- результат: формування підтримуючої атмосфери, підвищення рівня довіри та розвиток навичок емпатії.

Вправа №2 «Скляний лабіринт»

- мета: навчання навичкам вирішення конфліктів, управління емоціями;
- опис: учасники розбиваються на пари. Один із учасників грає роль людини, яка має пройти через «скляний лабіринт» (уявний простір, який можна описати на підлозі стрічками або крейдою), не зачепивши стін лабіринту, а другий — роль наставника, який допомагає знайти правильний шлях за допомогою підказок, але не доторкається та не втручається фізично. Наставник може давати тільки словесні інструкції. Завдання ускладнюються додаванням перешкод або емоційних стресових факторів (наприклад, шуму);
- результат: розвиток навичок активного слухання, терпіння, взаємодії під час стресу, вміння давати і приймати допомогу.

Вправа №3 «Кроки до мети»

- мета: розвиток навичок планування, постановки реальних цілей та досягнення успіху;
- опис: кожен підліток обирає одну мету, якої він хотів би досягти. Після цього учасники мають розписати її досягнення у вигляді конкретних кроків на окремих аркушах паперу. Потім ці аркуші розкладають на підлозі, і підліток «проходить» цими кроками до своєї мети, розповідаючи про кожний етап. Група обговорює можливі труднощі та підтримує пропозиціями, як їх можна подолати;
- результат: усвідомлення важливості планування, вміння розбивати великі цілі на досяжні етапи, розвиток навичок самодисципліни.

Вправа №4 «Заміни негатив на позитив»

- мета: навчання позитивного мислення, зниження рівня тривожності, подолання негативних думок;
- опис: учасникам роздаються картки з різними негативними твердженнями, наприклад: «Мені нічого не вдається», «Я не маю

друзів». Завдання підлітків — переписати ці твердження у позитивному ключі, наприклад: «Я вчуся на своїх помилках», «Я можу знайти друзів, які мене цінують». Після вправи проводиться обговорення, як змінене мислення може впливати на почуття та поведінку;

- результат: розвиток навичок позитивного мислення, зменшення негативних емоцій та тривожності.

Вправа №5 «Емоційний калейдоскоп»

- мета: розпізнавання та вираження емоцій, розвиток емоційного інтелекту;
- опис: учасники сідають у коло. Ведучий називає різні емоції (радість, гнів, страх, здивування тощо), і підлітки повинні зобразити їх мімікою, жестами чи невеликими сценками. Після кожної емоції проводиться обговорення: коли і чому ця емоція може виникати, як її можна висловити конструктивно, не завдаючи шкоди собі та іншим;
- результат: краще розуміння власних і чужих емоцій, навички саморегуляції та адекватного вираження почуттів.

Вправа №6 «Мій компас»

- мета: пошук життєвих цінностей та пріоритетів, формування моральних орієнтирів;
- опис: підлітки отримують аркуші з малюнком компаса. Кожен «направляє» стрілки компаса на різні важливі для себе цінності (дружба, родина, навчання, здоров'я, свобода, творчість тощо). Після цього відбувається обговорення, чому саме ці цінності важливі та як вони впливають на їхні життєві рішення;
- результат: усвідомлення власних життєвих цінностей, розвиток мотивації до дій, узгоджених з цими цінностями.

Блок роботи з родиною підлітка

Тематична консультація «Розгляд специфічних ситуацій у сім'ї»

Консультація включає обговорення реальних ситуацій, з якими стикаються батьки у взаємодії зі своїми підлітками. Під час консультацій розглядалися типові проблеми: агресія, тривожність, непослух, гіперактивність, надмірне використання гаджетів, конфлікти у сім'ї та труднощі у стосунках з однолітками. Головна задача допомогти батькам зрозуміти причини поведінки підлітків та надавав рекомендації щодо їх вирішення.

Рекомендації для батьків:

- порада 1: зберігайте спокій під час конфлікту. Агресія підлітка часто є проявом внутрішніх переживань або способом привернути увагу до своїх проблем. Ваше завдання — не відповідати агресією на агресію, а показати дитині, що ви готові її вислухати;
- порада 2: використовуйте «Я-повідомлення» замість звинувачень («Я відчуваю розчарування, коли ти говориш грубо, бо для мене важливі наші стосунки»). Це допомагає знизити напругу та відкриває простір для діалогу;
- порада 3: визначте разом з підлітком причини його гніву, запитайте про його почуття та пропозиції щодо вирішення ситуації («Що саме тебе дратує у цій ситуації? Як ми можемо це вирішити разом?»).

Тематична консультація «Опрацювання аспектів поведінки підлітків»

Мета тематичної консультації на тему «опрацювання аспектів поведінки підлітків» в глибокому опрацюванні певних аспектів поведінки підлітків, таких як агресія, тривожність, гіперактивність, стосунки з однолітками, вплив соціальних мереж. Перелік рекомендацій для батьків щодо аспектів поведінки підлітків:

Агресія:

- рекомендація: важливо зрозуміти, що агресія часто є криком про допомогу. Підлітки можуть не знати, як виразити свої почуття інакше.

Порадьте батькам не сприймати агресію особисто і не відповідати на неї криком. Навчіть дитину технік самоконтролю, наприклад, дихальних вправ або фізичних активностей, щоб спрямовувати свою енергію у конструктивне русло

Тривожність:

- рекомендація: тривожність у підлітків часто пов'язана з високими очікуваннями або страхом перед майбутнім. Порадьте батькам підтримувати відкритий діалог, заохочувати підлітка ділитися своїми страхами. Запропонуйте обговорити можливі сценарії, щоб знизити відчуття невизначеності та стресу. Підтримуйте режим дня, здоровий сон і фізичну активність як засоби боротьби з тривогою.

Гіперактивність:

- рекомендація: якщо у підлітка проявляється гіперактивність, порадьте батькам забезпечити дитині можливості для фізичної активності, що допоможе направити зайву енергію. Підтримка чіткої структури дня та встановлення чітких правил і кордонів також можуть допомогти підлітку краще контролювати свою поведінку.

Стосунки з однолітками:

- рекомендація: порадьте батькам підтримувати інтерес до життя їхньої дитини, запитуючи про її друзів та активності. Навчіть підлітка будувати здорові стосунки, звертаючи увагу на взаємоповагу та спільні інтереси. Запропонуйте організувати домашні заходи, куди підліток може запросити своїх друзів.

Вплив соціальних мереж:

- рекомендація: ознайомте батьків з ризиками надмірного використання соціальних мереж, такими як кібербулінг, залежність або порушення сну. Порадьте встановити сімейні правила використання гаджетів, наприклад, «цифровий детокс» перед сном або спільні вечори без

телефонів. Обговоріть важливість критичного мислення та допоможіть підліткам навчитися розрізняти реальність від віртуальної картинки.

Додаток И

Програма арт-терапії для профілактики агресивної девіантної поведінки серед підлітків

Програма спрямована на зниження рівня агресивної девіантної поведінки серед підлітків віком від 12 до 17 років шляхом використання арт-терапевтичних технік. Кінцева мета – навчити підлітків конструктивно виражати свої емоції, знижувати рівень напруження та агресії, покращити навички емоційної саморегуляції та взаємодії з однолітками.

Методи програми

- малювання емоцій
- колажування «Мій світ»
- ліплення агресії з глини
- музична терапія «Звуки настрою»
- драматерапія «Рольове моделювання конфліктних ситуацій»

1. Вправа: малювання емоцій

- мета: дати можливість підліткам усвідомити та вербалізувати свої емоції через кольори та форми.
- опис: учасникам пропонують протягом 30 хвилин створити малюнок, який виражає їх поточний емоційний стан. Замість того, щоб використовувати конкретні зображення (людей, предмети), акцент робиться на абстрактному малюванні, де основну роль відіграють кольори та форми. Під час завершення малювання кожен учасник розповідає, які емоції він намагався передати.
- результати: більшість підлітків на початку використали темні кольори, такі як чорний, червоний і коричневий, що символізували їхню

внутрішню напруженість, гнів та агресію. Під час обговорення малюнків учасники почали усвідомлювати свої приховані емоції, які вони раніше не могли виразити вербально. Наприклад, один із учасників, який зобразив хаотичні червоні та чорні лінії, пояснив, що відчуває «суміш злості та безвиході». Після обговорення йому стало легше визначити джерела цих емоцій.

- ефект: зростання емоційної свідомості. Підлітки почали розуміти, що емоції можна виявляти через символи, а не через агресивні дії.

2. Вправа: Колажування «Мій світ»

- мета: допомогти підліткам усвідомити, як вони бачать своє оточення та яке місце в ньому займають.
- опис: учасникам надаються журнали, газети, ножиці та клей, а також великі аркуші паперу. Вони мають створити колаж, який символізуватиме їхній «світ» – оточення, друзів, емоції, які вони відчувають, та конфлікти, що турбують. Після завершення колажу кожен учасник пояснює свій вибір картинок та їхнє значення.
- результат: у багатьох підлітків колажі відображали значну кількість конфліктних та негативних аспектів життя. Один із учасників наклеїв зображення руйнувань та конфліктних сцен, що символізували напружені стосунки в сім'ї. Інший учасник використав багато темних і відчужених образів, що вказувало на його почуття самотності серед однолітків. Під час обговорення терапевт допомагав знайти зв'язок між цими зображеннями та реальними емоційними переживаннями підлітків.
- ефект: колаж допоміг учасникам глибше усвідомити їхні внутрішні конфлікти та соціальні труднощі. Підлітки почали відкритіше обговорювати свої проблеми, що знизило рівень напруження в групі.

3. Вправа: Ліплення агресії з глини

- мета: надати можливість символічно «вивести» агресію через роботу з глиною, фізично переживаючи її.
- опис: підлітки отримують глину і завдання: «Зліпіть свою агресію». Вони можуть ліпити будь-які форми, що асоціюються у них з почуттями гніву, роздратування, напруги. Після завершення кожен розповідає, що означає його виріб.
- результати: більшість підлітків створювали абстрактні форми, які символізували хаос і нестабільність. Один із учасників створив фігуру, яка мала багато гострих кутів, пояснюючи, що «агресія виглядає як щось, що ріже та завдає болю». Після обговорення всі учасники знищили свої вироби, «позбуваючись агресії». Фізичний акт руйнування допоміг учасникам символічно «звільнитися» від своїх негативних емоцій.
- ефект: підлітки пережили катарсис, відчули полегшення після символічного знищення своїх виробів. Це сприяло зниженню внутрішньої агресії, а також навчило конструктивного способу впоратися з емоціями.

4. Вправа: Музична терапія «Звуки настрою»

- мета: використання музики як інструменту для вивільнення емоцій і самовираження.
- опис: підліткам пропонують різні музичні інструменти (барабани, маракаси, дзвіночки) і завдання: «Виразіть свій настрій через звук». Учасники можуть обрати будь-які інструменти та вільно експериментувати зі звуками, які відповідають їхньому емоційному стану.
- результати: більшість учасників починали грати дуже агресивно – удари по барабанах були сильними і хаотичними. Після 10-15 хвилин гри, напруга почала спадати, і звуки ставали більш гармонійними та ритмічними. Підлітки самі помічали зміну свого настрою під час гри.

Один учасник відмітив: «Спочатку я просто хотів щось зламати, але після того, як кілька разів вдарив по барабану, стало легше, і я зміг грати спокійніше».

- ефект: музична терапія допомогла підліткам швидко і безпечно вивільнити внутрішню напругу, що сприяло зниженню рівня агресії та поліпшенню емоційного стану.

5. Вправа: Драматерапія «Рольове моделювання конфліктних ситуацій»

- мета: навчити підлітків конструктивно розв'язувати конфлікти через моделювання та обговорення ситуацій.
- опис: учасники діляться на пари або малі групи і отримують завдання розіграти сцени конфліктів, які вони зазвичай переживають у школі чи вдома. Потім разом із терапевтом група аналізує дії персонажів та шукає альтернативні способи вирішення конфліктних ситуацій.
- результати: під час виконання вправи підлітки демонстрували реальні конфлікти, з якими стикаються: сварки з батьками, фізичні конфлікти з однолітками. У процесі обговорення стало очевидно, що багато конфліктів починалися через непорозуміння або невміння адекватно виразити свої емоції. Наприклад, одна з груп розіграла сцену бійки в школі, де після обговорення підлітки зрозуміли, що можна було уникнути бійки, якби вони вербально виразили свої почуття раніше.
- ефект: підлітки навчилися новим способам реагування на конфліктні ситуації, зрозуміли важливість контролю власної агресії та розвитку навичок активного слухання та емпатії.

Додаток К

Інформаційно-просвітницький захід для батьків підлітків щодо профілактики
суїцидальної девіантної поведінки та депресії

1. Лекційно-інформаційний блок

Мета: падання батькам знань про депресію та суїцидальну поведінку у підлітків, ознаки, що допоможуть їх вчасно розпізнати, а також основи профілактики.

Опис проведення: захід розпочався з лекції у просторій залі освітнього центру, де зібралися близько 30 батьків. Лектор, психолог з багаторічним досвідом роботи з підлітками, почав із загальних фактів про депресію, підкресливши її поширеність у підлітковому віці та акцентуючи увагу на тому, як депресивні симптоми можуть маскуватися під звичайні підліткові труднощі.

Важливим моментом було використання реальних прикладів, де психолог розповідав про випадки з клінічної практики (анонімізовані), коли батьки не вчасно помітили ознаки депресії, що призвело до погіршення стану дитини. Він детально пояснив, як виглядають типові симптоми депресії у підлітків:

- постійна пригніченість, відчуття безвиході;
- втрата інтересу до хобі чи навчання;
- зміни в апетиті та сні (наприклад, безсоння або надмірна сонливість);
- ізоляція від друзів і родини.
- раптові зміни у поведінці або виразні коливання настрою.

Далі, лектор перейшов до теми суїцидальної поведінки, описуючи, що часто підлітки намагаються приховати свої суїцидальні думки, але є певні сигнали, які можуть вказувати на ризик:

- розмови про смерть, про відчуття «тягаря» для інших;
- раптове відчуження від соціального життя;
- передача цінних речей або підготовка до «прощання»;
- різке поліпшення настрою після періоду депресії, що може бути ознакою прийнятого рішення про самогубство;

Реакція батьків: більшість батьків уважно слухали, задавали питання щодо специфічних ознак та ділилися своїми переживаннями. Наприкінці

лекції психолог роздав буклети з переліком основних симптомів депресії та рекомендаціями, як діяти, якщо такі симптоми виявлені.

2. Інтерактивний блок: практичні завдання та моделювання ситуацій

Мета: навчити батьків ефективно реагувати на тривожні сигнали у поведінці підлітків, зокрема у випадках, коли є підозра на депресію чи суїцидальні думки.

Опис проведення: після лекції учасники перейшли до інтерактивної частини. Батьки були поділені на малі групи по 5-6 осіб і отримали сценарії ситуацій, в яких підліток демонструє ознаки депресії або суїцидальної поведінки. Кожен сценарій був створений на основі реальних життєвих ситуацій та включав:

- підлітка, який став замкнутим, припинив спілкування з друзями, погіршив успішність у школі і почав уникати розмов з батьками;
- підлітка, який раптово почав дарувати друзям свої цінні речі і говорити про безглуздість життя;
- дитину, яка перестала цікавитися спортом, навчанням, а також почала замикатися у своїй кімнаті на довгі години.

Практичне завдання: кожна група мала розібрати сценарій і обговорити, як батьки повинні реагувати в подібній ситуації. Психолог моделював можливі варіанти розвитку розмови між батьками та підлітком і давав поради:

- як правильно починати розмову з дитиною на складні теми;
- як виявляти емпатію і підтримку, замість тиску чи засудження;
- як не уникати проблеми та своєчасно звертатися за допомогою до фахівців.

Реакція батьків: багато батьків дізналися, що раніше їхньою першою реакцією на складну поведінку підлітків була критика або тиск, а не співчуття і підтримка. Наприкінці вправи батьки відзначили, що нові комунікативні навички допоможуть їм краще розуміти своїх дітей. Психолог наголосив на

важливості вчасного залучення до процесу психотерапевтів або шкільних психологів у разі виявлення тривожних сигналів.

3. Заключне обговорення та рекомендації

Мета: закріпити отримані знання, підготувати батьків до ефективної підтримки своїх дітей, надати конкретні ресурси для звернення по допомогу.

Опис проведення: після інтерактивної частини батьки зібралися разом для загального обговорення. Ведучий психолог підсумував основні моменти лекції та вправ, підкреслюючи необхідність створення довірливого середовища для спілкування з підлітками. Батькам також було надано список конкретних рекомендацій щодо профілактики депресії та суїцидальної поведінки:

- створювати атмосферу довіри та відкритого спілкування в сім'ї;
- регулярно цікавитися емоційним станом дитини, навіть якщо вона виглядає зовні спокійною;
- бути уважними до змін у поведінці, що можуть свідчити про внутрішні проблеми;
- не боятися звертатися до шкільного психолога або залучати психотерапевта, якщо є підозри на депресію.

Психологічні ресурси: батькам також було надано перелік гарячих ліній, центрів психологічної допомоги, які можуть допомогти в кризових ситуаціях, а також контактні дані місцевих фахівців.

Реакція батьків: наприкінці заходу більшість батьків висловили вдячність за отримані знання та інструменти для ефективної комунікації з підлітками. Деякі учасники поділилися власними ситуаціями, коли помітили тривожні сигнали у своїх дітей, але не знали, як правильно діяти. Багато батьків відзначили, що планують впровадити нові підходи у спілкуванні зі своїми дітьми.